

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 903.2

Василь Куриленко

ЩІЛЬНІСТЬ ЗАСЕЛЕННЯ ОКРУГИ В КАМ'ЯНОМУ ВІЦІ

У статті йдеться про поселення людей в окрузі Мізина у кам'яному віці, виявлені під час археологічних розкопок артефакти.

В історії світової культури Мізинська палеолітична стоянка успішно фігурує вже століття. Вважалося, що розкопана вона вся і шукати там нічого. Але так думали не всі. Закладені нами на східній периферії 4 розвідувальні шурфи виявили наявність необхідного культурного шару на північному схилі біля стін музею. Як уже згадував «Сіверянський літопис», виявлено Східний сектор стоянки [1]. Музей експонує деякі речі із 2-ої Мізинської, ще не розкопаної, стоянки [Рис.1, IV].

В ярах Залісна (1 км південніше першої стоянки) в обвалі лесової стіни ми дослідили залишки першого в історії Мізина стійбища мисливців на мамонтів [2]. На жаль, багато кісток із «залісницького» скелета мамонта, як і з розкопок Шовкопляса, за 9 музейних пограбувань було вкрадено. Схоже (ще мало досліджене) стійбище виявлено в обвалах Забілиного яру в 2-ому Південному яру біля 2-го Свердловського городища. За 3 км від Мізина – в с. Карасівка – на схилі гори Памірки та Сокирки виявлено два стійбища доби Мустье [1, с. 74].

У 2008 році на мисі південного схилу піщаної Курилівської балки (1 км східніше Сокирок), у кар'єрі, що не був нами вчасно вивчений, знайдено палеолітичне стійбище «Козьмакова гора». Зразок його культурного шару – 8 см товщини – має чорний, бурий і світлий прошарки, що лежать за 1 м від крейди. Кремені патиновані, як і на Сокирках. Отже, всього в окрузі виявлено 7 палеолітичних пам'яток. Це докорінно змінює ситуацію на карті палеоліту Мізина і ставить запитання.

Пунктів мезоліту в окрузі також 7. Чомусь у мезоліті ця цифра залишилася константою. (Мезоліт нами вивчено гірше). В добу раннього неоліту (Дніпродонецької культури) показник кількості пунктів досяг позначки 10-11 [Рис.1, 18, 19-21, 23, 9, 14, 44, 40, 27, 51, 54]. У разі, якщо цей показник зміниться, загальне співвідношення культур неоліту залишиться тим же: ситуація в пізньому неоліті буде нагадувати демографічний вибух. Пунктів ямково-гребінцевої кераміки в окрузі (без Кудлаївки) знайдено 65. Це дещо дисонує з тезою, що «лісові племена на півночі України, майже до самого кінця неоліту, так і не перейшли до виробничих форм господарювання» [3]. Про домашні форми господарства говорить і ряд міні озер, виявлених нами на поселеннях неоліту, що мали зв'язок з великими водоймами. На бугорку Могила ПН така канава висить над рівнем води озера Хотинь. Харчова база для численних племен неоліту тут була непогана [Рис.1, 46].

Першовідкривачем неоліту (на Мізинській стоянці) був Ф. Вовк. Його справу продовжили за 1920-х років М. Я. Рудинський, у 1930-х роках – В. П. Левенко, у 1940-х роках – М. В. Воеводський, а з 1964 року – В. Є. Куриленко та інші. Але у науковий обіг музейні надбання нам вдалося почати вводити з 1985 року з відкрит-

© Куриленко Василь Єлисейович – засновник і директор Мезинського археологічного науково-дослідного музею.

тям першої наукової конференції краєзнавців Чернігівщини. Вагоміші дані про неоліт округи були надруковані у 1990 році [4].

Але найповніше неоліт округи Мізіна був висвітлений у статті В. Є. Куриленка і Н. С. Котової у 2000 році [2, с. 35-52]. У 1995 р. неолітичні пам'ятки, зібрані Куриленком на Коропщині, схвально оцінила В. І. Веприна, а в 2006 р. згадав у своїй роботі Є. Ногін. Але у наступних статтях про історію вивчення неоліту Чернігівщини Ногін про надзвичайно багату колекцію матеріалів неоліту у Мізинському музеї не згадає взагалі [5]. Тим часом уже в ХХІ ст. частина неолітичної кераміки з музею зникла. Отже, існує нагальна потреба введення цих матеріалів у науковий обіг.

Картографування пунктів неоліту біля р. Сейм, Коропа, в окрузі с. Кудлаївки, Мізіна – на Чернігівщині й Сумщині – показало велику щільність заселення піщаних дюн. Вивчати матеріали з них нам допомагав у 1970-1980 роках Д. Я. Телєгін, що відбулося і в обширному архіві листування з вченими різних профілів.

ЗОНА ПРАВОБЕРЕЖНИХ ОБРИВІВ

Найважчою для вивчення була підошва правобережних крейдяно-лесових високих обривів. При зондажі їх підошви ми нічого не знаходили, що й ввело ці об'єкти у «неперспективну зону». Все змінилося, коли зимою на дні траншеї газогону ми знайшли неолітичну кераміку. Її також знайшли і в Затоні на виході яру під ковдрою 2-3 м нашарувань делювію і алювію. Це відкрило нову зону досліджень, де між Мізином і Радичевом мною було виявлено 9 пунктів пізнього і 2 пункти раннього неоліту [Рис.1, 6-14]. Частіше неоліт підстилає багат шарові пункти.

Курилівські борові тераси під невисокими піщаними кручами виглядають особливо. Тут південне гирло Курилівської піщаної балки було перенаселеним, а північне – порожнім [Рис. 1, 1-3]. Надзвичайно багатою старожитностями була зіпсована дорогою і кар'єрами тераса Попова [Рис.1,1]. У дні війни ми звідси виносили для кресал безліч крем'яних відщепів, виробів, включаючи наконечники вістря. Але і в 1960-1990-х роках тут на видувках були маси кременю і кераміки, які тепер зникли. Зачистка «курганчика» тут виявила «шапку» піску 36 см товщини, під ним – темний шар Сосницької культури (17 см). Їх підстилає світло-сірий шар 32 см товщини з середньодніпровською і неолітичною керамікою. Він накриває чорний 13 см шар ямково-гребінцевої культури; нижче, у світлому шарі (47), йдуть кремені [Рис.1.1; Арх. щоденник Куриленка № 8, с.14]. Попова – дуже багатий пункт неоліту.

Дюна Голе болотце, що лежить на 200 м західніше, має кругле озерце, з'єднане рівнем з «великою водою», піщані кар'єри, зразки неолітичної кераміки і сліди «майстерні» для випалювання човнів і корит [Рис.1,2], на 180 м південніше Попової (на залишках дворища Лісництва) знайдено слід від неолітичного могильника [Рис. 1,3]. Такі поховання могли бути на периметрі цієї кручі (6 м висоти), що йде над болотом на схід протягом 0,5 км до півострова Хуторище [Рис. 1, 4]. Але тут у 1950-1960-х роках ліс був знищений, тому кручі розмилися, оголюючи схожі на восьминогі пні на стежці корів. Тут повинна бути кераміка, тому що я її знаходив на глибині 1 м на уцілілій кручі біля Хуторища [Рис. 1, 4]. Неолітичну кераміку ми знайшли тут на ПН./ Зах. Мисі Хуторище під курганом доби бронзи. На його розрізі – темний похований шар 12 см товщини настилався шапкою піску (40 см), під ним – його сірий шар доби бронзи (19 см), нижче – з глибини 71 см до глибини 128 см у світлому шарі йшли кремені і ямково-гребінцева кераміка [Щоденник 6, с. 3].

Щільно заселеною у неоліті була і понівечена фермою борова тераса-напівострів (300 на 340 м) Хуторище. Її північний сектор у 1960-х роках після повені та роботи бульдозерів був буквально засіяним уламками кераміки 12 різних культур. Неолітичну кераміку ми тут знаходили і в північному, східному, надзаплавному західному секторах і ПН. / Зах. Але детальніше всі пункти округи нами висвітле-

но у виданому в 2008 р. в Чернігові збірнику «Історія Чернігово-Сіверщини з найдавніших часів у знахідках Мізинської округи».

Залишається майже не вивченою зайнята дворами підшова піщаних круч (два км довжиною), що йде від Хуторища до Мізинської стоянки, де неоліт виявлено у 1909 р. Тому називати цю зону в неоліті «мертвою» не слід. Неолітична кераміка може бути і в гирлах ярів. Знайдено там і два пункти доби бронзи. [Рис. 1, 4-5]. Осібно лежить так звана «пуста зона» – багаті сонцем, фруктами, дичиною і первісними рибними ловлями піщані тераси сіл Ігнатівка і Карасівка. Схоже, ці тераси дуже широкої балки з сіл Лоска, Студінка і Карасівка «не були цінністю» поряд із заплавленими островами Десни. Це бачимо і досі [Рис. 1, 25].

Неолітична кераміка, знайдена Ф. Вовком на Мізинській стоянці, показала, що в неоліті заселилися не лише піщані тераси в Курилівці, але й підшови лесових обривів у Мізині і, як з'ясується потім, у Свердловці, Радичеві й т. ін. І хоча ці місця знахідок дуже змінив час, окремі уламки кераміки нами виявлені в зоні гирла ярів і балок. Такі темні уламки ямково-гребінцевої кераміки знайдено під Кіровською горою біля поромів: Мезинського, Свердловського, Родичівського у зруйнованих шарах. [Рис.1, 6, 9, 12]. Ранньонеолітичну кераміку знайдено нижче Радичева – в гирлі яру під кручею Пазинівка, а пізньонеолітичну – на виході яру Хороми в Мізині і в Свердловці (біля 2-го городища) [Рис. 1.7].

Цю кераміку знайдено і в гирлі яру Міщанське 2 ПД. яр, і в гирлі яру Затон у Свердловці. [Рис.1, 13, 10]. Цей повтор наводить на думку по якесь закономірність цього фактора. В чому вона? З цих ярів ще недавно витікали струмки. В неоліті вони були повноводними і утворювали, як показали розкопки в Хоромах, виноси піску. Саме це цікавило неолітичних рибалок. Здається, що пункти неоліту варто шукати і в гирлах Оришчиного яру-велетня, Перехоже та ін. Показовим тут є поселення Затон [Рис.1, 10]. Там кераміку різних культур було знайдено в траншеї, яку досліджувати довелося в дощ і сніг 27 січня 1989 р.

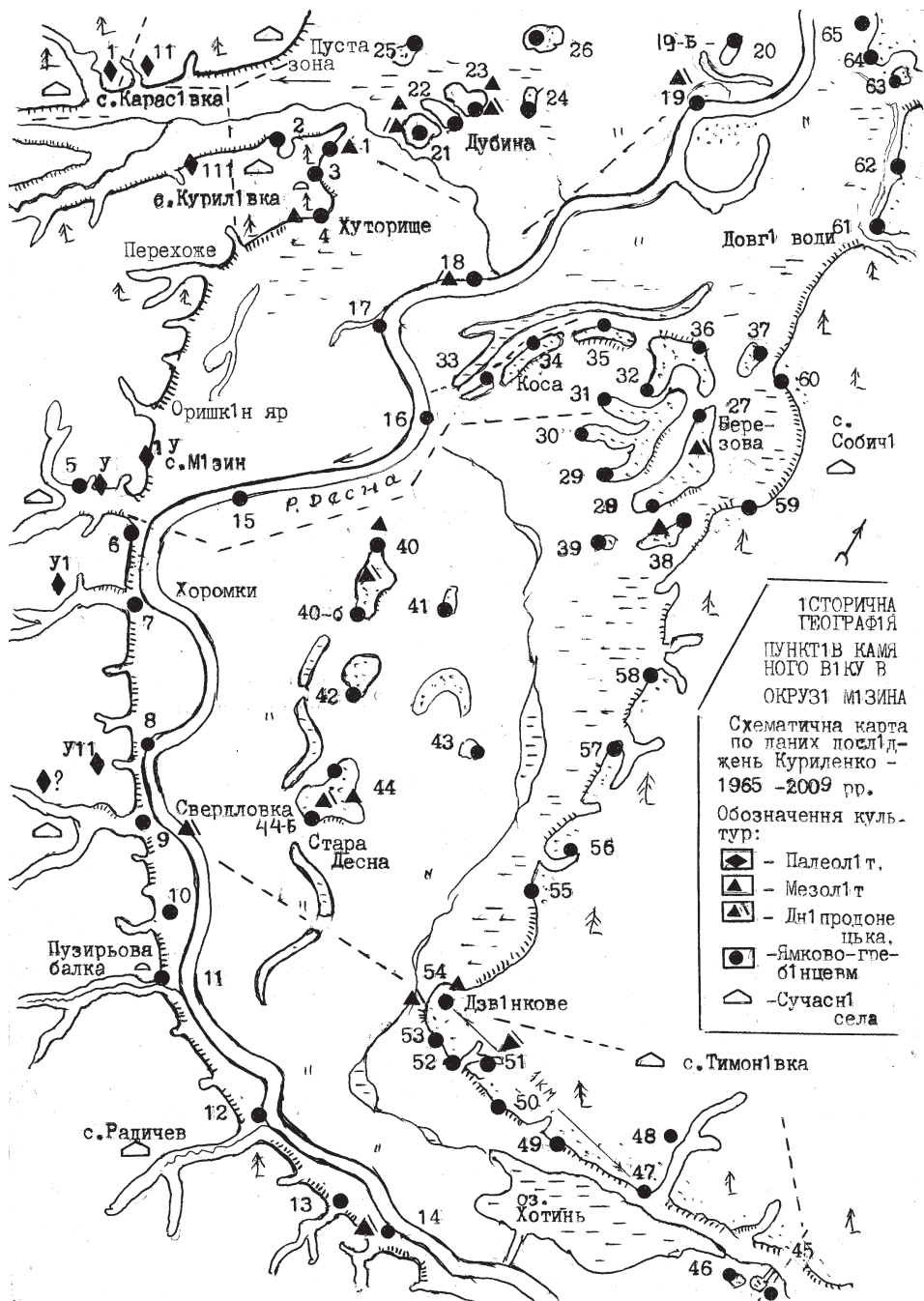
Потім на березі Десни, в гирлі яру Затон, плавкраном було виїнято з піском неолітичну кераміку. Виявилось, що неолітичний шар тут лежить на глибині 261 см. Отже, поховані річні піски у гирлах ярів і балок тут зберігають неолітичну кераміку, яку варто шукати і в гирлах інших ярів біля Радичева, у Мізині та інших місцях, зайнятих садибами.

Більше доступна для пошуків, але теж складна Північна зона русла р. Десна, яка віддалена від бортових обривів.

ПІВНІЧНА ЗОНА РУСЛА ДЕСНИ

Ї ми розпочали з пункту Парім Сх. – 100. Він лежить там, де в 1708 р. був піщаний півострів «Редути», відбитий на «Плані переправи шведів». Тут у перевідкладеному стані знайдено в березі окремі уламки кераміки [2, с. 49; 9]. На 1,5 км вище, на повороті Десни на дуже великій глибині в прошарку піску була вирита бульдозером велика маса (майже утрачено потім) неолітичної кераміки [2, с. 46; 13; Рис. 1, 15, 16]. Після тривалого локального «потопу», тут у глею виникло, схоже, свайне поселення середньодніпровської культури.

Стратиграфічно Рвачку нагадують і 2 «глейові пункти» – Косуля і Черепиця, що лежать на 1-2 км вище в гирлах приток під «закам'янілим» алювієм на глибині до 2,7 м [Рис.1, 17, 18]. Як і Рвачка, вони виявлені в обвалах алювіальних «закам'янілих» нашарувань Десни. Низька глейова грива Черепиця, що лежить у кручі Десни у воді, на масиві болотної руди, в неоліті була вкрита шаром піску 15 см товщини. Її заселили рибалки Дніпродонецької, потім ямково-гребінцевої культури [Рис. 1, 18]. Вище по Десні, у розмитому пагорбі Юрчика, знайдено таке ж поселення [Рис. 1,19]. Нижче нього, в березі, рибалки знайшли кераміку доби неоліту і бронзи. Я виявив там (на протилежному Юрчисі Східному березі) дюни перемитого піску і залишки поселення (?) [Рис. 1, 19]. Багатий неолітичною керамікою і сусідній Тугаєв грудок [Рис. 1, 20].

ПІВНІЧНА ЗОНА ОСТРОВІВ

Найбільшим і найбагатшим в околиці є розділений струмками і балками піщаний острів Дубина (в Рудинського Стовпище, 1925 р.). Це взірцевий, дуже рідкісний пункт неоліту. Порівняти його можна тільки з Мизинським островом. На Дубині Західній, в орнаментальній композиції гостродонної миски виявлено модель неолітичного місячного календаря [8; Рис. 1, 21, 22, 23]. Навколишні малі островки-супутники багаті знахідками, але нагадують стійбища [Рис. 1, 24, 25]. На дуже обширній, важкодоступній гриві Заболоття вдалося дослідити багат шаруватий пункт Ігнатівський острів. [Рис. 1, 26].

МІЗИНСЬКО-СВЕРДЛОВСЬКІ ОСТРОВИ

Мізинський острів (470 на 270 м) – один із лідерів неолітичних поселень, де ми виділили 2 пункти, хоча їх кількість дискусійна. Вони були заселені з мезоліту [Рис. 1, 40, 40-Б]. Як і переважна кількість пам'ятників, мають дуже значні пошкодження.

Серед похованих під алювієм навколишніх підвищень виділяється східний піщаний острів Карашевець – грива з матеріалами неоліту та Сосницької культури [Рис. 1, 41]. Його площа – 180 на 70 м. Під похованим шаром до глибини 78 см йде багато кременю, болотної руди, а кераміки мало. Інші поховані під алювієм гриви досліджені мало.

Свердловські острови кількістю інвентаря поступаються Мізинському, вони пориті кар'єрами, більшість яких зрівняна бульдозерами, що дуже спотворило їх загальний вигляд і понівечило як пам'ятки історії [Рис. 1, 42, 44]. Свердловський острів ПД. в неоліті омивався Десною, зберігає залишки 10 культур, могильників, багатий інвентарем і досі.

Поховані гриви біля островів досліджено не всі. Серед них і малий острівець Дубки, захований в болотах. На ньому автором знайдено лише кремені [Рис. 1, 43]. Алювіальні нашарування 2-3 м товщиною можуть ховати кераміку неоліту і на сусідньому Павичевому грудку та продовж стариць Стара Десна. Тут варта уваги і палеогідросфера округи. Під лівим бортом заплави йде перелік Палеодесни – широка смуга непрохідних боліт, а під правим бортом тягнеться артерія стоку водойм, що йшли з ярів і балок. Посередині заплави уціліли залишки ланцюга дюн, утворених при таненні льодовика. Він був повністю обжитим неолітичною людиною, що зробила таке епохальне відкриття, як виготовлення кераміки [Рис. 1, 44, 42, 40, 17, 21, 26]. Продовження цих дюн під алювієм на південь виявили меліоратори.

АРХІПЕЛАГ ДЮН БЕРЕЗОВА

Східний куц багатошарових пунктів зайняв архіпелаг піщаних болотних дюн 3-4 км довжини Березова. Лідирує тут Березова Північна і Південна довжиною до 1 км. Чому її не виявив Рудинський – не зрозуміло. Вони найбагатші інвентарем. Її південно-західні відростки нагадують частіше стійбища. [Рис. 1, 29-31]. Поселення нагадує Косу Пд. [Рис. 1, 32]. Інші 5 пунктів подовж Коси (Гряди) досліджені мало, вони теж схожі на стійбища [Рис. 1, 16, 33, 34, 35]. Але в 1970 р. в пункті 16, в глею, на глибині десь 2,5 м бульдозер у прошарку піску вирив велике скупчення неолітичної кераміки, що лежить у воді в Десні [Рис. 1, 16]. Пізніше дюни Березової використовувалися і як поля. Багато неолітичної кераміки знайдено на Воробйових островах, менше – на Павловичевім островку. [Рис. 1, 38, 39, 37].

ЗАПЛАВА ХОТИНЬ ПІВДЕННА

У групу заплавлених похованих дюн входять і виявлені у високих лугових травах південніше озера Хотинь піщані грудки Могила Пн. та Могила Пд. Вони відмічають дорогу з Розльотів у Тимонівку [Рис. 1, 45, 46]. Пункти багатошарові, досліджені мало. Поселення Північне багатше, має штучну «висячу канаву», що у неоліті сполучала внутрішнє озерце з озером-гігантом Хотинь. Товщина гумусового шару тут 100 см, до лівого берега 100 м.

З Південного боку до них примикає дуже великий і перспективний для пошуку архіпелаг низьких піщаних дюн урочища Могила, дуже привабливий лісистий лівий берег. Там на дорозі виявлено кремені, ліпну кераміку. Але домінуючими неолітичними пунктами в заплаві залишаються Дубина, острови – Мізинський, Свердловський, Березова, що йде вслід за Хуторищем, Юрчихою, Поповою, Малим Грудком Тугаєвим та Кавуновим.

ЛІВИЙ БЕРЕГ

Менше вивчено лівий піщаний низький і заболочений, захований у лісових джунглях борт заплави. Тут, між Розетською дорогою і Петровськими редутами, протягом 20-25 км уже виявлено 18 пунктів неоліту, де багато стійбищ. Багато пунктів були заселені і в пізніші епохи, включаючи X-XV ст. [Рис. 1, 47-65]. Проблематичною залишається їх прив'язка до відомих топонімів – метод перерахування по типу: Собич-1, Собич-2 та ін., на заваді стає безлюдність цих місць.

Лідером поселень ми взяли борову терасу Дзвінкове, що лежить на 3 км західніше с. Тимонівка, на дорозі в с. Свердловку [Рис. 1, 54]. Її розміри десь 100 на 400 м, 1-5 м висоти. Заселена була від мезоліту до XVIII ст., У 1970 роках тут історик Л. Б. Бахура в кар'єрах зібрав 7 кг артефактів віком від неоліту до XIV ст., Багато неолітичного матеріалу тут виявили і ми, але на обочинах кар'єрів Дзвінкове зруйноване.

У Північному секторі вдалося виявити унікальний план поселення у вигляді півмісяця з господарчою і культовою спорудою [Рис. 1, 51, 52]. Побудова такого «ансамблю» в неоліті була справою вкрай виснажливою, тому ми піддаємо сумніву тезу, що у нас неолітичні поселення постійно кочували. Так робили лише стійбища рибалок. Це доведено спеціальними дослідженнями автора по всьому ареалу поселень [Рис. 1, 54, 49-53]. На південному кінці цього ланцюга базовими поселеннями були Дзвінкове, Галаганове VI – Зах., Хотинське Пн./Сх. [Рис. 1, 54, 52,57]. Їх сусідні пункти «на болоті» були стійбищами. Поселення завжди ставилися на підвищеннях.

Отже, карта показує, що у неоліті Подесення Сіверщини було густо заселеним. Вважають, що такими могли б виявитися й інші великі річки регіону, якби їх дослідити, як округу Мізина [9]. Це показали і пошуки на Сеймі.

1. Куриленко В. Є. Палеоліт округи Мізина // Сіверянський літопис. – 2008. – 6. – С. 74,75.
2. Куриленко В. Є., Котова Н. С. // Древности Северского Донца. Вып. 4, 2000, Луганск. – С. 40. – Рис. 3, 14.
3. История УССР. – 1981. – Т.1. – С. 57.
4. Куриленко В. Є. Неолит Средней Десны по материалам Мезинского археологического музея // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С. 69-71.
5. Ногін Є. Матеріали доби неоліту в археологічній колекції Чернігівського історичного музею // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 5.
6. Ногін Є. Історія вивчення неоліту Північно-Східної України // Сіверянський літопис. – 2008. – №6. – С. 51-59.
7. Ногін Є. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – №6. – С. 3-9.
8. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятники України. – К., 1982. – С. 138, 166.
9. Телегін Д. Я. Пам'ятники епохи мезоліта на території ССРСР, К., 1985. – С. 161, 165.
10. Телегін Д. Я., Куриленко В. Є. Неолітичні пам'ятки поблизу с. Кудлаївки на Десні // Археологія. – 1986. – С. 100-103.
11. Куриленко В. Є., Отрошенко В. В. Динаміка культурних змін за добу бронзи у Мізинському мікрорайоні на Десні // Археологія. – 1998. – №1. – С. 46-56.
12. Куриленко В. Є. Пам'ятки астроархеології в зібранні Мезинського музею // Сіверянський літопис. – 2008. – №5. – С. 4, 7.
13. Отрошенко В. В. Дослідження пам'яток доби бронзи у Мізинському мікрорайоні // Сіверянський літопис. – 2008. – №6. – С. 22.

В статтє говоритя о поселени людєй в округе Мизина в каменном веке, об обнаруженных артефактах во время археологических раскопок.

The article discusses the settlement of people in the county in Mizyn Stone Age artifacts found during archaeological excavations

КНЯЗІВСЬКА БУЛЛА XI СТ.

У статті автор висловлює свої міркування щодо знайденої печатки поблизу с. Рудка.

У квітні 2009 р. мешканцем с. Рудка Чернігівського району за 2 км на північний захід від населеного пункту, на занедбаній ниві, поблизу болотистої місцевості, на глибині 25–30 см була знайдена свинцева булла, вкрита світло-коричневою патиною. Її діаметр 23–28 мм, товщина 2 мм, вага 20 г. По вертикалі має наскрізний отвір для шнура. На лицьовому боці високорельєфне поясне зображення св. Георгія (?) (Димитрія?) з безбородим обличчям, короткою зачіскою, кучері якої доходять лише до нижнього краю вух, зі списом у правій руці та круглим щитом у лівій, який тримає дещо відсторонено. Звертає на себе увагу відсутність німба та написів у стовпчик обабіч голови святого. Постає питання: чи були вони взагалі на матриці, чи з якихось причин не відбилися? На звороті булли міститься напис у 4 рядки грецькими літерами: “ΚΕΡΟ / ...СО[Л]’ / [ΓΕ]ΟΡΓ / [ΙΑ]”. Висота літер 3 мм.

Село Рудка розташоване на р. Струзі за 16 км від Чернігова. Біля Рудки виявлено ряд поселень і курганів періоду Київської Русі та поселення VI–IV ст. до н.е., скарб римських монет¹. У давнину та і зараз через Рудку пролягав шлях з Чернігова до Любеча. Вірогідно, ця місцевість входила до складу князівського домену. Таким чином, знахідка у Рудці цілком закономірна. Більше того, ми впевнені, що це не остання знахідка подібних артефактів на згаданій території.

За класифікацією В.Яніна та П.Гайдукова, печатка належить до категорії князівських печаток з грецькими рядковими написами, точніше, до булл з короткою легендою². Постає питання, якому князю належала печатка.

Дослідники відмічають складність атрибуції печаток цієї групи. Вона зумовлена тим, що у написах немає прямих вказівок на їхню руську приналежність, яка може бути встановлена лише особливими умовами знахідки або великою кількістю подібних знахідок у давньоруських комплексах або стилістичними ознаками, що збігаються з особливостями безумовно руських печаток³. З урахуванням цих застережень можна дійти висновку, що знайдена булла за своєю стилістикою близька до печатки № 7, яка належала князю Ізяславу Ярославичу, сину Ярослава Мудрого. Щоправда, остання містить зображення св. Димитрія зі списом та щитом⁴. Проте якщо наша реконструкція напису правдива, то на знайденій буллі зображено св. Георгія. У такому разі булла

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

ближча до печатки Ярослава Мудрого № 31а останніх років його князювання⁵.

Ми навели найвірогідніші, з нашого погляду, версії щодо приналежності знайденої печатки. Проте стан знахідки не дає однозначної відповіді. Печатка може належати і до категорії булл князівських печатників. За стилістикою зображення і кресленням літер, складом напису вона схожа з печатками №№ 40а, 40б Святополка Ізяславича, який княжив у Полоцьку, Новгороді, Турові, Києві, або Олега Святославича, котрий княжив у Тмутаракані та Чернігові⁶. Обидва князі були хрещені Михайлами і у другій половині XII ст. таке ім'я мали лише вони. Таким чином, якщо на печатці зображений арх. Михаїл, то у написі зазначене ім'я печатника Георгій? На користь цього припущення свідчить факт знахідки печатки № 40б саме у Чернігові.

Знайдена була близька і до печатки № 35 – Ростислава Володимировича († 1066) або Мстислава Ізяславича († 1069), онуків Ярослава⁷. Не можна виключити її приналежності Юрію-Георгію Долгорукому⁸.

Існує хоч і мінімальна вірогідність того, що це візантійська або балканська печатка⁹.

Надійна атрибуція знайденого артефакта можлива лише за умови нової знахідки булли кращої збереженості.

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К.: Укр. радянська енциклопедія, 1990. – С. 716.

2. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – М.: Интрада, 1998. – С. 20, 24.

3. Янин В., Гайдуков П. Указ. Праця. – С. 24.

4. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. I. Печати X – начала XIII вв. – М.: Наука, 1970. – С. 167, 249, 281.

5. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – С. 24, 260, 311.

6. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – С. 25, 26, 117, 261.

7. Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. I. Печати X – начала XIII вв. – С. 24, 172 – 173, 285.

8. Там само. – С. 30.

9. Булгакова В. Византийские печати из находок в Крыму (по материалам частных собраний) // Восточно-европейский археологический журнал № 1 (8), январь-февраль 2001 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/010101/Bulgakova.ntm>; Купранис А. Датированные печати иерархов русской церкви (домонгольский период) // Восточно-европейский археологический журнал № 1 (1), ноябрь-декабрь 1999 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/011299/Kupranis.ntm>; Булгакова В. Древнерусская печать второй половины XII – первой половины XIII в. с территории киевского детинца) // Восточно-европейский археологический журнал № 1 (2), январь-февраль 2000 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/Bulgakova.ntm>; Булгакова В. Сфрагистический материал и историко-культурные интерпретации: находка печати князя Изяслава Ярославича (1052-1078) в Киеве // Восточно-европейский археологический журнал № 1 (1), ноябрь-декабрь 2001 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/011299/Bulgakova.ntm>; Купранис А. Древнерусская вислая свинцовая печать из Белоозера // Восточно-европейский археологический журнал № 2 (3), март-апрель 2000 // <http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/Kupranis.ntm>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 1997 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/1997/s97c.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 1998-1999 гг. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/1998/s98a.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2000 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2000/s02.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2001/s01.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2003 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2003/s03.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2004 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2004/s04.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2005 г. // <http://russianchange.narod.ru/sfr/2005/s05.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2006 г. // <http://www.siegel.ru/2006/sv06.html>; Гайдуков П., Янин В. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2007 г. // <http://www.siegel.ru/2007/sv07.html>.

В статье автор дает свою точку зрения о печатке, найденной возле с. Рудка.

САДИБНА ЗАБУДОВА ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ ПОСАДУ ГОРОДИЩА КОРОВЕЛЬ У X – НА ПОЧАТКУ XI ст.

Виникнення і формування посадів давньоруських міст та протоміських центрів залишається однією з актуальних проблем історії та археології. Важливою археологічною ознакою посадів є характер забудови їх території. Як правило, площі посадів значно перевищували територію дитинців та городищ. За археологічними даними, міські посади забудовувалися рядами індивідуальних садиб, створюючи вуличну систему планування міста. До складу садиб поряд з житлом і ремісничими майстернями входили хліви, комори та інші господарські будівлі¹.

Відкриті посади торгово-ремісничих поселень, погостів, дружинних таборів мали свою, відмінну від міста, внутрішню топографічну структуру та садибну забудову. Незважаючи на те, що вони значно менше вивчені, ніж міські посади, інформація про них постійно поповнюється.

Один з таких посадів досліджується на Шестовицькому археологічному комплексі в ур. Коровель, південніше с. Шестовиця. Тут розташоване городище площею 1 га, північніше – посад площею 25 га та на захід від них – поділ площею 15 га². З 1998 по 2009 рр. експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом О. П. Моці та В. П. Коваленка проводяться археологічні роботи на шестовицькому посаді, що досліджується двома основними ділянками. За 200 м на північ від городища розташований розкоп № 1 та за 500 м у тому ж напрямку розкопи №№ 3 – 23 і траншея № 1 (північна ділянка посаду). На північній ділянці посаду з 1998 по 2009 рр. досліджено 2244 м² площі. За результатами археологічних робіт вдалося виявити 6 жител, близько 50 господарських споруд та чотири кургани давньоруського часу.

Основною ознакою садибної забудови є наявність огорожі, що археологічно фіксується у вигляді заглиблених у материк рівчаків від її конструкції. На дослідженій території виявлено декілька ліній рівчаків від огорож, що поділяють забудову цієї частини посаду на садиби. Орієнтація рівчаків від огорож має два основні напрямки: по осі південний захід – північний схід і північний захід – південний схід. Огорожі, досліджені на розкопах, дозволяють виділити 7 садиб X – початку XI ст. Основна мета роботи – охарактеризувати садибну забудову, розділивши її на два хронологічні періоди (першу половину X ст., другу половину X – початок XI ст.) та визначити співвідношення житлової зони і досліджених тут курганів.

Садиба I досліджувалася розкопами №№ 3 (1998 р.), 5 (1999 р.), 7 (2000 р.), 12 (2004 р.), 17 (2006 р.), 18 (2007 р.) та 21 (2008 р.). З півночі вона обмежена двома рівчачками, які орієнтовані по осі захід – схід, з незначним відхиленням до півдня (розкоп № 7, 2000 р.); із заходу садиба обмежена трьома рівчачками, орієнтованими по осі північ – південь, з незначним відхиленням до заходу (розкоп № 21, 2008 р.), східну частину садиби обмежує ціла серія коротких рівчаків

© Скороход В'ячеслав Миколайович – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

з невеликими стовповими ямками біля них, які утворюють лінію, що орієнтована по осі північний схід – південний захід (розкопи №№ 5, 17). Південну частину садиби I також обмежує значна кількість рівчачків (розкопи №№ 12 (2004 р.), 14, траншея № 1 (2005 р.), 16 – 17 (2006 р.), 18 (2007 р.), що утворюють три лінії огорожі. Їх існування вказує на перебудову південних кордонів садиби (Рис. 1). Південна огорожа орієнтована по осі захід – схід та північний захід – південний схід. По осі захід – схід довжина огорожі становить близько 30 м, а по осі північ – південь – 17 м (по північний рівчачок) і близько 20 м (по південний рівчачок). Тобто площа садиби I становила 510 та 600 м² на різних етапах її існування.

На території садиби досліджено житло (споруда № 2 у розкопі № 3, 1998 р.) розмірами 4,50 x 4,90 м на рівні материка і 4,40 x 4,55 м – по дну котлована. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. По кутах споруди (окрім північно-східного) та посередині північної і західної стінок виявлено стовпові ямки (діаметр 0,20 – 0,27 м). З півдня, ближче до східної стінки, виявлено вхід до житла у вигляді широкого (до 2,4 м) приямка, що плавно понижується з півдня на північ до глибини 0,60 м, у середині котловану він маркувався двома стовпами (діаметр 0,2 м). В північно-східному куті котловану розміщена глинобитна піч, що мала підквадратну форму (0,84 x 0,85 м) із заокругленими кутами. Вона гарно збереглася (висота стінок – до 0,80 м, склепіння обвалилося всередину). Піч складена із суцільної маси сіро-коричневої глини з добавкою великих шматків піщини в тісті.

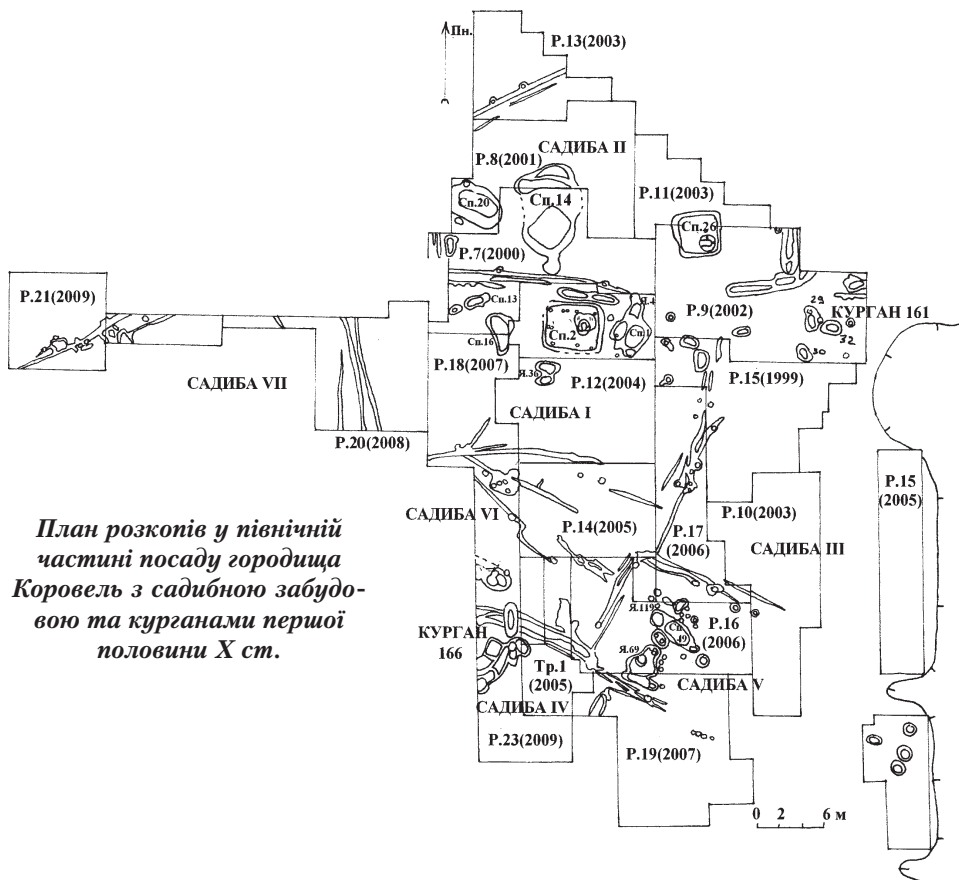
Формування печі відбувалося так: спочатку була зроблена глиняна вимостка (висотою до 0,15 м), що надалі виконувала також протипожезну функцію. В центрі її з щільно утрамбованої глини сформовано черинь (0,36 x 0,60 м). Він одношаровий, від 0,03 см до 0,05 м завтовшки, добре прокалений і закопчений, дещо розтрісканий. Тіло печі формували на каркасі з лозин. Товщина стінок від 0,20 м до 0,30 м; ширина гирла печі 0,15 м. Внутрішня її сторона сильно прокалена – до стану однорідної оранжевої маси. Вінчала піч глиняна товстостінна жаровня підпрямокутних (з округленими кутами) обрисів, що завалилась у середину печі.

Спочатку будівля існувала як напівземлянка, що мала стіни з жердин чи горбилів «у закидку» і вхід із півдня. У північно-східному кутку стояла глинобитна піч, повернута щелепами до входу. Зі споруди походять знахідки: залізні обламани вістря стріли ромбовидної форми та перетину, фрагмент залізної пластини, три шиферні пряслиця, у тому числі одне з насічками по верхній та боковій площинах, уламок оселка з сірого сланцю. За керамічним матеріалом дата існування житла – перша половина X ст.³

Через деякий час (відсутні сліди замивів) на цьому ж місці звели нове житло (споруда № 5), вже наземне, з глинобитною піччю. За площею друге житло було дещо більшим за розмірами, ніж попереднє. Його слідами і є підпрямокутних обрисів западина (5,40 x 6,60 м) навколо котловану будівлі № 2 глибиною від 0,15 м до 0,45 м, зорієнтована майже точно стінами за сторонами світу, що за керамічним матеріалом та знахідками датується другою половиною X – початком XI ст.⁴ (Рис. 2). З житла походять знахідки: уламок втулки залізного предмета, залізне шило, уламок леза сокири, фрагмент ножа, уламок серпа, шматочки залізних пластинок, шиферне пряслице, кістяна проколка. Будівля була розібрана і покинута господарями не пізніше першої чверті XI ст.⁵

Навколо обох жител існує серія господарських споруд та ям, що також належать до двох періодів існування садиби I. До першої половини X ст. відносяться господарські споруди №№ 1, 6, 13, 16 та ями №№ 3 – 5, 9, 10, 14, 15, 36 (Рис. 1). Керамічний матеріал із нижнього житла, споруд та ям представлено переважно доманжетними горщиками, орнаментованими багаторядною повільною хвилею, нігтьовими наколами та лінійним орнаментом. Такі горщики на Шестовицькому городищі зустрічаються в шарах першої половини X ст.⁶

До другої половини X – початку XI ст. належать споруди №№ 3 – 4, 32 – 34, 36 – 37, 51 та яма № 65 (Рис. 2). Керамічний матеріал, що походить з комплексів цього періоду, репрезентований круговим манжетним посудом із добре виміша-

План розкопів у північній частині посаду городища Коровель з садибною забудовою та курганами першої половини X ст.

ного тіста, без домішок шамоту, з різноманітною орнаментациєю (лінійний, нігтьовий наколи, хвильовий орнамент), що була нанесена на швидкому гончарному крузі.

З півночі від садиби I розкопами №№ 7 (2000 р.), 8 (2001 р.), 9 (2002 р.) та 11 (2003 р.) досліджена садиба II. Північна межа зафіксована трьома лініями рівчачків у розкопах №№ 8 (2001 р.) та 13 (2003 р.). Вони орієнтовані по осі південний захід – північний схід з незначним відхиленням до півдня. Із заходу садиба обмежена двома фрагментами рівчачків у розкопі № 7 (2000 р.). У розкопі № 9 (2002 р.) було досліджено два потужні ровики, що утворюють південно-східний кут огорожі. Садиба II має трапецієвидну форму, у західній частині її ширина становить – 11 м і розширюється на схід, довжина південної огорожі становить близько 30 м. Ймовірна площа садиби II може сягати близько 370 м² (Рис. 1 – 2).

На території садиби II досліджено два житла (споруди №№ 25 – 26 у розкопі № 9 (2002 р.) та № 11 (2003 р.), господарські споруди та ями.

Житла садиби II прорізають одне одного і належать до різних будівельних періодів. До першої половини X ст. належить житло (споруда № 26), яке у другій половині X ст. було перебудоване зі збільшенням розмірів (споруда № 25).

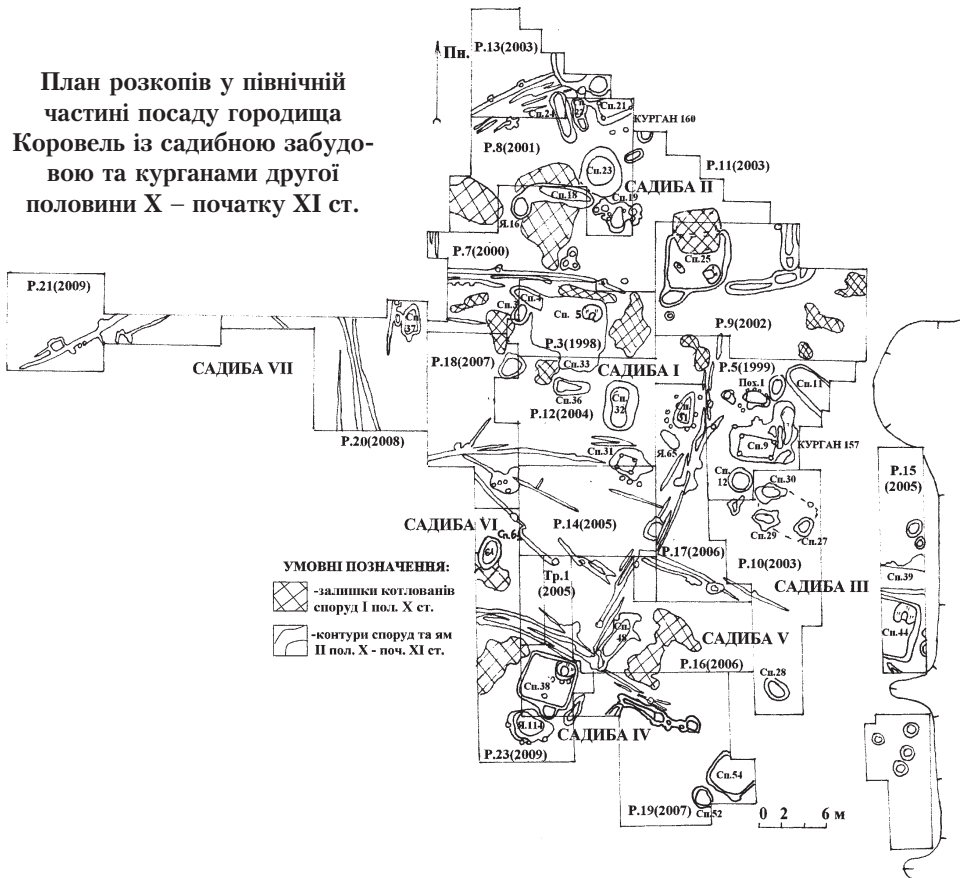
Перше житло (споруда № 26) являє собою майже квадратний котлован розмірами 3,9 x 4,1 м, орієнтований стінами за сторонами світу. По дну котлована простежені залишки глеєвої підмазки від підлоги. У південно-східному куті була глинобитна піч округлої форми (діаметром 1,25 м), повернута щелепами на захід, у тілі якої виявлено невеликі ямки від її каркасу. Піч мала три черені, що вказує два періоди її існування. Перший пов'язаний з функціонуванням першого та другого черенів, до моменту їх руйнації, а другий – з ремонтом череня та підмазкою зводу печі. З житла походять індивідуальні знахідки: 2 уламки оселків із сірого сланцю,

4 шматки кременю, кістяна проколка, виріб з кістки (гральна фішка?), залізний наконечник сулиці, на дні споруди знайдено залізну фібулу із зігнутими кінцями. За речовим та керамічним матеріалом житло датується першою половиною X ст. Судячи зі стратиграфії, споруда після припинення існування була розібрана і за-сипана.

Друге житло (споруда № 25) мало розміри 5,25 x 5,75 м по рівню материка і 4,75 x 4,75 м по дну, глибиною 1,05 м. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу. В південно-східному куті розміщлася зруйнована піч розмірами 1,5 x 1,4 м, повернута щелепами на захід. У печі зафіксовано 2 черені, що були побудовані одночасно для більшої тепловіддачі. Житло не мало входу, зробленого в ґрунті, у котловані простежені сліди від зрубної конструкції стін, а з північного боку, там де житло прорізало заповненням попереднього котловану споруди № 26, воно було додатково закидано глеєм. Через невдалу конструкцію північної стіни житло функціонувало досить короткий час. З котловану житла походять знахідки: уламок шиферного пряслиця, невеликий шматок свинцевого предмета квадратної в перетині форми, скоба, 2 уламки цвяха. Наявність невеликої кількості знахідок може свідчити про навмисне закидання порожнього котловану, під час якого і потрапили випадкові знахідки. За керамічним матеріалом житло датується другою половиною X ст. ⁷

За 9 м на захід від жител була досліджена споруда № 14, що мала котлован неправильної форми, витягнутої по осі північ – південь, розмірами 3,5 x 7,5 м. Котлован споруди в центрі заглиблений до глибини 0,55 м і майже незаглиблений біля країв. У споруді виявлено опаловальний пристрій у зруйнованому стані, що являв собою велику жаровню.

Серед кераміки зі споруди № 14 домінують уламки горщиків великих (18 – 30 см) та середніх (15 – 18 см) діаметрів вінець, гарного та задовільного випалу,

прикрашених по плічках та боках (рідше по вінцях чи шийках) лінійним та хвилястим орнаментами. Зрідка зустрічаються нігтьові вдавнення по плічку чи шийці. В одному випадку зустрічається вдавнення гребінцем по валику. Серед денець представлений екземпляр із просвердленим отвором, є екземпляр з клеймом у вигляді хреста, вписаного в чотирилисник. Більшість уламків датуються кінцем IX – першою половиною X ст. Індивідуальні знахідки зі споруди представлені пошкодженим у вогні гольником, зробленим з кістки птаха та прикрашеним орнаментом у вигляді солярних знаків, що утворюють спіраль, з обох боків гольника було по три зображення обличчя ідолів чи божеств, кістяним вістрям з просвердленим отвором, залізним цвяхом, трьома фрагментами залізних предметів невеликих розмірів, залізною скобою, ножем та двома уламками лез від двох інших ножів, кришталевою та сердоліковою намистинами, двома шматками обробленого шиферу, каменем-розтиральником, уламком кістяної проколки. Знахідки та характер споруди № 14 відносять її до споруд господарського призначення. До першого періоду існування садиби II (перша половина X ст.) також відноситься і господарська споруда № 20 овальних обрисів, розмірами 3 x 4,6 м, видовжена по осі північний захід – південний схід і заглиблена у материк на 0,35 м (Рис. 1).

З північно-західного боку від житла розміщені господарські споруди №№ 18 – 19, 23 та яма № 16, що належать до другого періоду існування садиби (друга половина X ст.).

З південного сходу від садиби II знаходився курган № 161⁸ за обрядом тілоспалення, в якому виявлено ранньогончарний горщик, біля розвалу якого зафіксовані кальциновані кістки (яма № 32 у розкопі № 9 2002 р.). Курганний ровик фіксується ямами №№ 28 – 30 (Рис. 1), в заповненні яких виявлено нечисленні фрагменти ранньогончарної кераміки початку X ст. Діаметр кургану становив 7 м. При плануванні садиби I від кургану відступили за 3,5 м і обнесли садибу огорожею, яка мала більш потужний рівчачок з цього боку, що може вказувати на існування у цій частині значно масивнішої огорожі, побудова якої була зумовлена світоглядними уявленнями мешканців.

Поява кургану з тілоспаленням на стороні на цій ділянці посаду відноситься до часу існування перших оборонних конструкцій на городищі (ровика з частоколом), що на початку X ст. загинули у пожежі. Ця ділянка майбутнього посаду використовувалася під курганний могильник. Лише через деякий час посад dorостає до цієї ділянки, і мешканці були змушені селитися тут.

У північно-західній частині огорожу садиби перекривають залишки кургану № 160⁹ з камерним похованням (споруда № 21, розкоп № 8 (2001 р.), що з'явився на території садиби II у кінці X – на початку XI ст. і зайняв частину території вже неіснуючої садиби II (Рис. 2). Розміри камери 2,3 x 3,5 м на рівні материка та 1,6 x 3 по дну, орієнтована по лінії схід – захід з відхиленням на 30° до півдня¹⁰. За реконструкцією поховального обряду, проведеного Ю. М. Ситим, поховання було здійснене під впливом християнської обрядовості, що побіжно підтверджує датування кургану. У заповненні камери з розкопу № 8 (2001 р.) зібрано керамічний матеріал, що датується кінцем X – початком XI ст. Над камерою, у насипі кургану, виявлено залишки пічини від пошкодженої жаровні зі споруди № 14, обриси її котловану і значну ушкодженість опалювального пристрою споруди. Під час насипання кургану частина ґрунту була взята із заповнення старого котловану споруди № 14, що і призвело до часткової руйнації жаровні.

Садиба III виявлена у східній частині дослідженої ділянки, на краю східної тераси. В розкопах №№ 10 (2003 р.), 17 (2006 р.) та 15 (2005 р.) зафіксовано фрагменти рівчачків від її південної огорожі, що орієнтовані по осі північний захід – південний схід. Із заходу садиба III має спільну огорожу з садибою I. У західній частині досліджено курган № 157¹¹ (розкоп № 5, 1999 р.), що з'явився на цій ділянці після занепаду садибної забудови. У розкопах №№ 10 (2003 р.) та 15 (2005 р.) було досліджено частину житла та декілька господарських споруд, що належать до другої половини X ст. (Рис. 1).

Житло (споруда № 44) являло собою котлован довжиною 4 м, який досліджено на ширину 3,2 м, глибиною 0,9 м від рівня материка. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням до сходу. Житло мало зрубну конструкцію стін, про що свідчить стратиграфія заповнення котловану та відсутність стовпових ям на дні будівлі. У північно-східному куті зафіксовано піч розмірами 1,60 x 1,65 м, орієнтовану щелепами до півдня. Піч збереглася на висоту 0,4 м, черинь мав розміри 0,6 x 0,8 м і був обмежений з трьох сторін тілом печі товщиною 0,4 м. У межах розкопаної частини житла вхід не знайдено. Споруда припинила своє існування внаслідок розбирання конструкції і засипання котловану ґрунтом та материковим піском¹². Майже усі знахідки походять з верхньої частини заповнення споруди: уламок залізної скоби, дві пронизки із жовтого скла, невеликий металевий стрижень та ніж. Знахідки, знайдені у котловані, потрапили до його заповнення внаслідок його засипання чи замулення. За керамічним матеріалом житло датується другою половиною Х ст. За 1 м на північ від житла досліджено господарську споруду № 39, видовженої форми шириною 2,4 м, досліджена довжина якої сягає понад 4 м. Котлован заглиблений в материк на 1 м і орієнтований по осі схід – захід. За керамічним матеріалом споруда синхронна у часі вищерозглянутому житлу, на її дні фіксується прошарок у вигляді значної концентрації горілої деревини. На північний захід від дослідженого житла, у розкопі № 10 виявлена ще одна господарська споруда наземного характеру, яка має три округлих, заглиблених в материк котловани, що на рівні материка об'єднані загальним контуром (споруди №№ 27, 29 – 30). Вони розташовані компактно одна біля одної і були залишками однієї споруди, не занадто заглибленої в ґрунт. Це підтверджує і однорідний керамічний матеріал другої половини Х ст., що походить із цих споруд. Зазначимо, що невелика кількість заглиблених котлованів господарських споруд зовсім не означає їх відсутності в давнину. Частина споруд мала наземний характер і була розорана у XVIII – XX ст. Стан збереженості залишків наземних будівель не дозволяє однозначно трактувати концентрацію археологічного матеріалу на території окремих садиб (Рис. 2).

У кургані № 157¹³, який був насипаний на території садиби після її занепаду, (розкоп № 5, 1999 р.) досліджено ще одне камерне поховання (споруда № 9) розмірами 3,2 x 4,2 м на рівні материка, 1,1 x 3 м – по дну, орієнтоване довгою віссю по лінії схід – захід з відхиленням на 20° до півночі (Рис. 2). У центрі камери, на глибині 1,1 м знайдено скелет чоловіка, який лежав у випростаному положенні на спині. Біля лівого стегна небіжчика знайдено залізний ніж, а в нижній частині заповнення камери – п'ять цвяхів та горщик кінця Х – початку ХІ ст. За два метри на північ від камери досліджено ще одне поховання (№ 1) – за обрядом інгумації в ямі (2 x 1 м), яке було орієнтоване паралельно камері. Не можна виключати, що поховання було підзаховане до кургану № 157 після його насипки.

Садиба ІV досліджена частково у південній частині розкопаної ділянки. В розкопах №№ 16, 2006, 19, 2007 та 23, 2009 рр. фіксуються рівчачки від її північної огорожі. У північно-західній частині рівчачки прорізають курганий ровик (розкоп № 23, 2009 р.), з якого походить матеріал першої половини Х ст. Скоріш за все, це залишки ще одного кургану, що передував забудові посаду. За керамічним матеріалом курган синхронний кургану № 161. Тобто у другій половині Х ст. насип кургану був знівельований, і тому огорожа садиби фіксується на рівні материка, прорізаючи заповнення курганного ровика (Рис. 1).

Упритул до огорожі садиби було виявлено котлован житла (споруда № 38), досліджений в траншеї № 1 (2005 р.)¹⁴ та частково в розкопі № 23 (2009 р.). Житло мало підпрямокутний котлован розмірами 4,2 x 4,8 м, орієнтований стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням до сходу. Його глибина становить 1,0 – 1,07 м від рівня материка. В котловані споруди в північно-східному куті знайдено глинобитну піч, що мала овальну в плані форму розмірами 1,45 x 1,85 м, висотою близько 0,8 м. Піч складено з болотного глею сіро-зеленого кольору, її розміри по верху становлять 1,1 x 1,05 м. Серед завалу зводу печі фіксувалися залишки устя,

повернутого щелепами на південь. Черинь мав діаметр близько 0,8 м і розташований на 0,1 м вище рівня дна котлована.

У південній стінці споруди, майже навпроти печі, зафіксовано вхід до споруди. Житло було залишене мешканцями. В шарі його засипки знайдено уламок калачеподібного кресала, фрагмент оселка з пісковика, 2 зігнуті металеві пластики, залізний ніж та шиферне пряслице. За керамічним матеріалом житло датується серединою – другою половиною X ст. За 0,7 – 1 м південніше житла була досліджена господарська яма № 114, що мала овальні обриси розмірами 2,1 x 2,9 м і заглиблена в материк на 1,2 м. Навколо ями зафіксовано серію стовпів від конструкції стін¹⁵. За керамічним матеріалом яма № 144 датується серединою – другою половиною X ст. і співіснувала з житлом садиби IV (можливо, яма є залишком господарської прибудови до південної стінки житла). До цього періоду забудови садиби належать споруди №№ 54, 55 та яма № 122, які розташовувалися на південний схід від житла у розкопі № 19 (2007 р.). Споруда № 54 підквадратної форми з дещо заокругленими кутами мала розміри 3 x 3,1 м, глибина котловану сягала 1,24 м від рівня материка, дно рівне. Зі споруди походять 2 кістяні проколки, уламок шиферного оселка, глиняне пряслице та 3 металеві стрижні. Кераміка представлена вінцями горщиків другої половини X ст. та 2 уламками сковороди. Споруда № 55 має округлий у плані котлован з глибиною 0,8 м від рівня материка, дно рівне. Розміри споруди – 1,35 x 1,8 м. З котловану походить нечисленна кераміка другої половини X ст. Яма № 122 мала округлі обриси розмірами 1,5 x 1,6 м і заглиблена на 0,78 м у материк. З ями походять залізний витий браслет та фрагменти горщиків X ст., представлені уламком вінця другої половини X ст. і денцем з клеймом та трьома наскрізними отворами (використовувалося як фільтр при смолокурінні).

Перпендикулярно північній огорожі садиби IV, в розкопі № 16 (2006 р.), фіксується серія рівчачків, що дотикаються до південно-західного кута садиби III і являються північно-західною межею садиби V, що має прямокутну форму і орієнтована по осі північний захід – південний схід (Рис. 1 – 2). Ширина садиби V становить 12,5 м, досліджена довжина сягає близько 31 м. Таким чином, площа ділянки може сягати близько 385 м².

З північного сходу вона межує з садибою III (в розкопах №№ 10, 2003 р. та 17, 2006 р.), а з південного заходу – садибою IV¹⁶.

Південно-східна частина садиби не досліджувалася, оскільки по цій ділянці проходить сучасна дорога від городища в напрямку с. Шестовиця. На території садиби V досліджено декілька господарських об'єктів двох будівельних періодів. Це споруда № 49 та ями №№ 69, 112, 119, що належать до першої половини X ст. Споруди №№ 28 та 48 можна віднести до другої половини X ст. На розкопаній площі не було виявлено жител, але наявність різночасових споруд свідчить про два періоди існування зазначеної садиби V. На північний захід від попередньої розташована садиба VI, що з південного заходу межує з садибою IV, а з північного сходу з садибою I. Північна межа садиби має три лінії рівчачків, які стоять за 1 – 3 м один від одного, що вказує на їх неодноразове перенесення. Така ситуація з перенесенням огорожі може свідчити про те, що садиба I, яка межує з садибою VI з північного сходу, на першому етапі свого існування мала дещо більшу площу (600 м²), використовувалася огорожа, від якої залишився південно-західний рівчачок. На другому етапі свого існування, з появою щільнішої забудови ділянки її площа дещо зменшується (510 м²) і з південного заходу від неї будується садиба VI (Рис. 2). Керамічний матеріал з ями № 101 (розкоп № 16, 2006 р.) та споруди № 61 (розкоп № 23, 2009 р.) вказує саме на другу половину X ст. – час існування садиби VI.

Окремі ділянки рівчачків від огорож були зафіксовані в розкопах №№ 20 (2008 р.) та 21 (2009 р.) у західній частині розкопаної ділянки. В розкопі № 20 зафіксовано три рівчачки, що мають орієнтацію з півночі на південь із незначним відхиленням до сходу, а у розкопі № 21 досліджено два рівчачки, що орієнтовані

по осі південний захід – північний схід. Їх продовження фіксується в розкопі № 13, 2003 р. і, можливо, вказує на існування з північного заходу від згаданих рівчачків проїжджої частини, яка проходила з городища по середині видовженого мису, а в північній частині посаду розгалужувалася на два напрямки. Перша повертала на південний захід до ур. Узвіз, друга – на північний схід (паралельно до вигину тераси р. Десни), у бік Чернігова. Саме південно-східний край цієї дороги і зафіксовано в розкопах №№ 13, 2003 р. та 21, 2009 р. Рівчачки в розкопі № 21 та західна огорожа садиби I, розташовані майже перпендикулярно один до одного, дозволяють висловити припущення про існування садиби VII, що розташована біля західної частини розкопаної ділянки (Рис. 1 – 2). Відсутність досліджених об'єктів на садибі не дає змогу віднести її до жодного з будівельних періодів.

Господарський устрій мешканців садиб на обох етапах забудови цієї ділянки посаду представлений сільським господарством (землеробством, тваринництвом) та промислами (мисливство, рибальство, бортництво, вигонка дьогтю). На відміну від південної частини посаду (розкоп № 1) тут відсутня металургійна справа та ковальське ремесло, але виявлені сліди ювелірного ремесла на садибі I, що репрезентоване уламками бронзових казанів, керамічною лялькою, виплесками бронзи, бочкоподібним важком із заліза, обтягнутого бронзою.

Протягом 1998 – 2009 рр. на північній ділянці посаду городища Коровель було відкрито 7 садиб та 4 давньоруські кургани. На початку X ст. на цій ділянці посаду насипаються перші кургани з тілоспаленням (кургани №№ 161, 166). Пізніше, у 20 – 30 рр. X ст. ділянка починає забудовуватися і виникають перші садиби на міжкурганному просторі, де будуються житла та господарські споруди (садиби I, II, V). Через деякий проміжок часу, у 40 – 50 рр. X ст. виникають нові садиби (III, IV, VI, можливо VII), а житла та господарські споруди старих перебудовуються. В кінці X – на початку XI ст. садибна забудова цієї ділянки посаду занепадає, а на її місці вдруге з'являються поховання від курганного могильника, що розташовувався на північ від посаду¹⁷. Не виключено, що занепад садиб і скорочення території Шестовицького посаду в кінці X ст. було пов'язане з економічними та політичними подіями, що відбувалися в Європі. Початок «срібної кризи» на Сході був доповнений розгромом Святославом Хазарії (965 – 966 рр.), що значно скоротило вплив східної торгівлі. Це зумовило скорочення товарообігу і спричинило зменшення кількості населення, яке проживало в торгово-ремісничих поселеннях, як Шестовиця. Міжнародна торгівля відходить на другий план, але залишається роль поселення як військової бази київських князів на Лівобережжі Дніпра. Незважаючи на зменшення площі посаду, Шестовиця продовжує контролювати водну артерію по Десні та суходільний шлях з Чернігова до Києва.

1. Возний І., Федорук А. Формування торгово-ремісничих посадів давньоруських міст кінця X – першої половини XIII ст. на території межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 390.

2. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. Матеріали Міжнародного польового семінару (Чернігів – Шестовиця 17 – 20 липня 2003 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 51 – 84.

3. Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М. та інші. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель. – Чернігів, 1999 // НА ІА НАНУ. – С. 22 – 28.

4. Моця О. П., Готун І. А. Роботи 1998 р. на селищі в урочищі Коровель біля Шестовицького городища // Археологічні відкриття в Україні 1998 – 1999 рр. – К., 1999. – С. 32 – 33; Готун І. Споруди давньоруських пам'яток Шестовиці та їх місце синхронних старожитностей регіону // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 11. – Львів, 2007. – С. 250.

5. Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М. та інші. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель. – Чернігів, 1999 // НА ІА НАНУ. – С. 23.

6. Козубова Д. Хвилястий орнамент на горщиках ранньокругових форм як хронологічний індикатор в комплексах кінця IX – першої половини X ст. // Середньовічні старожитності

Центрально-Східної Європи: Матеріали VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 2008. – С. 103 – 105; Шарпата Д. Використання окремих типів кераміки для синхронізації археологічних комплексів // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 202 – 204.

7. Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. на посаді городища Коровель біля с. Шестовиця // Село над Десною – Шестовиця. Збірник наукових праць. – Ніжин: “Аспект-Поліграф”, 2009. – С. 107 – 108.

8. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст. Матеріали Міжнародного польового семінару. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 174.

9. Там само.

10. Ситий Ю. М. Камери, “псевдокамери” та могили чернігівського некрополя // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Випуск 2. За матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції “Християнські старожитності Київської Русі”. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. – С. 293.

11. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження... – С. 174.

12. Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. ... – С. 109 – 110.

13. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження... – С. 174.

14. Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М. Дослідження в Шестовиці в 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні 2004 – 2005 рр. – Київ, Запоріжжя: Дике поле. – С. 198.

15. Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. ... – С. 109.

16. Коваленко В. П., Моця О. П., Ситий Ю. М. Дослідження в Шестовиці у 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007 рр. – Київ, Запоріжжя: Дике поле. – С. 164.

17. Скороход В. Про деякі особливості розташування IV – VI курганных груп Шестовицького могильника // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей V Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 150 – 154.

В данной работе анализируются и впервые публикуются комплексные исследования усадебной застройки в северной части посада Шестовицкого городища. За 11 лет работ на этом участке выявлено 7 усадеб и 4 кургана X – начала XI вв.

Усадебная застройка на этой территории возникает в начале X в., где находились курганы от первого некрополя. Во второй половине X в. застройка уплотняется, а более ранние усадьбы перестраиваются заново. В конце X – первой половине XI в. часть усадеб прекращает свое существование и на их месте насыпаются курганы с камерными погребениями.

Complex investigations of the farmstead building in the northern part of the trading quarter of the Shestovitsa site have been analyzed in this article and are published for the first time. During 11 years of the researches 7 farmsteads and 4 burial mounds of the X – beginning of the XI cent. had been found.

Farmstead building on this territory, where the burial mounds from the first necropolis had been placed, appears in the beginning of the X cent. The building becomes more compact in the second half of the X cent., and earlier farmsteads are reconstructed. Several farmsteads halt existence in the end of the X – beginning of the XI cent. and new burial mounds with chamber interments are poured.

МЕНЬСКА СОТНЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ЗА ПЕРЕПИСНИМИ КНИГАМИ 1666 р.

У статті висвітлюється соціально-економічне становище Менської сотні за матеріалами переписних книг 1666 р. У цьому контексті розглядається склад населення сотні за соціальною приналежністю та родом занять, а також з'ясовується обсяг податків, які мали сплачувати жителі м. Мени та її околиць.

Ключові слова: перепис, плуг, двір, міщани, селяни, підсусідки, бобилі.

“Народ є альфою і омегою історичного розвитку”. Це твердження визначного українського історика М. Грушевського особливо актуальне у переломні часи для будь-якої держави. В такі моменти людська маса, безмовна та інертна на перший погляд, не стоїть осторонь бурхливих змін, а навпаки є їх активним учасником. Вона скидає старі політичні режими та лідерів держави і підносить нових. Тому державні діячі повинні мати неабиякий хист, щоб утриматись у цій стихії, враховувати настрої, прагнення народних мас задля здобуття підтримки своєї політики.

Одним з таких періодів в історії України стала доба Хмельниччини та Руїни. Богдан Хмельницький з самого початку Національно-визвольної революції у 1648 р. змушений був вести гнучку соціальну політику стосовно низів тогочасного українського суспільства. Нехтування цим чинником стало однією з причин недовгого гетьманування Івана Виговського. Те ж саме зумовило й трагічний кінець правління гетьмана Івана Брюховецького.

Власне цим і зумовлюється важливість дослідження соціальних процесів. Сюди відносяться такі питання, як соціальна структура населення, рівень залежності, заможності його окремих верств, ступінь розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва, обсяг сплачуваних податків та виконуваних повинностей.

Вищезгадані аспекти ми спробуємо висвітлити на прикладі невеликої територіальної одиниці, а саме Менської сотні Чернігівського полку. За основу дослідження візьмемо документи, поява яких була новим незвичним явищем як для козацького управління, так і для населення українських земель другої половини XVII ст. Мова йде про переписні книги 1666 р. Створені з метою оподаткування мешканців міст і сіл Гетьманщини, вони вмістили досить широкий спектр інформації про соціально-економічне становище тогочасної української держави взагалі.

Переписні книги почав вивчати ще М. Костомаров. Окремі фрагменти він надрукував у примітках до своєї монографії "Руїна". Дослідник звернувся тільки до однієї книги з описом міст Переяслава, Борисполя, Золотоноші, Ніжина, Борзни, Березни та ін. Він подав відомості про мету, завдання переписувачів, а також оприлюднив підсумки перепису кожного поселення¹. У 90-х рр. XIX ст. над книгами працював В. Ейнгорн, який на той час досліджував суспільні процеси XVII ст. на теренах України. Про них йшлося в його розвідці під назвою "О малороссийских переписных книгах 1666 г." (1895). Завдяки архівісту М. Оглоблину він отримав ще дві книги з повним описом Київського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького, а також частиною опису Чернігівського та Полтавського полків². Ейнгорн мав намір

© Казіміров Дмитро Вікторович – аспірант кафедри історії слов'ян Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

їх видати, але не встиг цього зробити. Згодом над цим джерелом працював О. Лазаревський. Він вивчав стовпець № 1637 Сибірського приказу. Результатом його роботи стала публікація під назвою "Малороссійскія Переписнія книги 1666 года" (1900). Інший учений В. Юркевич у 1927 р. видав опис Києва.

Наступний етап дослідження переписних книг 1666 р. пов'язаний з ім'ям В. Романовського. Ним була здійснена величезна та клопітка праця з їх вивчення та публікації, що безпосереднім чином стосувалося його досліджень щодо рівня заселеності Лівобережної України у XVII ст. та історії українських міст того часу. Переписні книги були надруковані у 1933 р. Сюди увійшли: "Книга Малороссійского приказа № 121", "Книга Киевского повьятья № 1" та "Книга Сибирского приказа № 495". Обставини появи переписних книг, здійснення перепису населення Гетьманщини він детально висвітлив у монографії під назвою "Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка". О. Компан, В. Борисенко, О. Гуржій, Г. Швидько та ін. Насамперед це стосувалося характеристики соціального становища різних груп населення Гетьманщини та з'ясування обсягу податків і повинностей, які мали сплачувати представники тієї чи іншої верстви. А відома українська вчена О. Компан у своїй праці "Міста України" уточнила дані В. Романовського щодо рівня заселеності території Лівобережної України у другій половині XVII ст. Так, на його думку, у межах Гетьманщини в той час могло існувати 1156 населених пунктів, де проживало 500 тис. чоловік³. У свою чергу О. Компан, звернувши увагу на неповноту перепису 1666 р. та залучивши дані податкових реєстрів першої половини XVII ст., стверджувала, що кількість поселень могла становити не менше ніж 1500⁴.

Робота з пошуку та опрацювання переписних книг продовжувалася й надалі. Зокрема, це стосувалося переписної книги м. Чернігова. Спочатку її структура та особливості були проаналізовані Г. Швидько у відповідній статті. У 1997 р. цей документ було видано⁵.

Значна увага в історіографії була приділена обставинам, в яких створювалися книги. У працях В. Ейнгорна, В. Горобця, Т. Яковлевої широко висвітлювалися такі проблеми, як політична та військова ситуація на теренах Гетьманщини 60-х рр. XVII ст., переговорний процес між гетьманом та представниками московської влади 1663-1665 рр. щодо збору податків до царської казни та ін.

Загалом цей аспект був каменем спотикання у тогочасних україно-російських відносинах з моменту укладення "Березневих статей" 1654 р. Так, один з пунктів проголошував, щоб "доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать его в государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет"⁶. Але Хмельницький, а потім Виговський відмовлялись виконувати це положення, посилаючись на воєнний час. Те ж саме було висловлено старшиною і в Переяславських статтях 1659 р.

Але московське керівництво виявляло пряму зацікавленість щодо збору податків з населення Гетьманщини та розташування в її містах військових гарнізонів. Так, царський стольник Василь Кікін мав це з'ясувати, коли проїжджав через українські міста у 1656 р.⁷ У 1662 р. Іван Брюховецький, претендуючи на гетьманську булаву та бажаючи забезпечити собі підтримку з боку Москви, обіцяв виконувати положення Переяславської угоди щодо сплати податків. Про це він писав у листі до єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія Филімоновича, який користувався широкою довірою з боку московського уряду⁸. Але після Чорної ради 1663 р., Брюховецький, ставши гетьманом, воліє забути про свої обіцянки. Вже на переговорах з московськими представниками дяками Дементієм Башмаковим та Євстратом Фроловим у Батурині (17-21 листопада 1663 р.) гетьман та старшина рішуче виступили проти передачі збору податків до царської казни. Згідно з одним із положень Батуринських статей, укладених 21 листопада, гетьман лише погодився забезпечити утримання московських військових загонів у гарнізонах міст Гетьманщини та їх командного складу. Так, воєводам призначалося по млину на два кола, а ратним людям – певна частина борошна з млинів в

залежності від службового становища. Але Брюховецький залишив за собою право оскаржувати це рішення⁹.

Проте у Москві не збиралися знімати з порядку денного питання про податки з населення Гетьманщини. Основним мотивом було погане забезпечення московських військ на її території, про що неодноразово говорилося у скаргах воєвод. А єпископ Мефодій у своїй записці, поданій до Малоросійського приказу у Москві 11 або 12 березня, прямо вказував на необхідність надходження податків до царської казни, бо гетьман “неизвестно куда их деваает”¹⁰. Згодом про це йшлося у листі київського полковника Василя Дворецького, прикладеного до відписки воєводи Петра Шереметєва від 29 серпня 1665 р. Зокрема вказувалося на необхідність вилучення міст з-під юрисдикції гетьмана та старшини. “Лучшей будет, як будут воеводы владеть всеми маетностями. Не потреба будет некому просить о хлебе для ратных людей”¹¹.

Та Брюховецький продовжував чинити опір. Зокрема, у розмові з боярином Яковом Хитрово у Каневі 7 квітня 1665 р. він зазначав, що не можна збирати податків “за своеволством малороссийских жителей”, бо буде повстання. І лише тоді, коли цар надішле кілька тисяч ратних людей та “ускромнит малороссийских жителей”, гетьман звелить збирати всю суму грошей, необхідну для утримання війська¹². Так, за висловом В. Ейнгорна, Брюховецький бажав, щоб для нього чужими руками жар загірбали. Проте у Москві взяли до уваги пропозиції Мефодія, і справа залишалася лише за прибуттям Брюховецького. До Москви він приїхав 11(21) вересня 1665 р. Переговори між обома сторонами тягнулися цілий місяць, оскільки гетьман продовжував заперечувати проти передачі податків з населення Гетьманщини до царської казни. І тільки 11(21) жовтня 1665 р. Брюховецький подав статті, затвержені, як Московські. Згідно з їх I пунктом, “Городами и землями владети и оними заступати монархом, а не гетманом... всякие денежные и недежные поборы от мещан и от поселян...погодно в казну государеву выбирать”¹³. Разом з цим в українських містах збільшувалася кількість воєвод, на яких і покладалося збирання тих самих податків. У цілому, на той момент це був найбільший успіх московського керівництва. Як зазначав В. Романовський, “всенародне українське представництво” відмовлялося від суверенної влади і зводило Україну до становища залежної провінції з вельми обмеженою автономією¹⁴.

Тепер розглянемо організацію самого перепису. Під час перебування в Москві у 1665 р. Брюховецький подав у Малоросійський приказ “роспись городом всех полков на сей стороне Днепра”, якою мали послуговуватися переписувачі. Тут нараховувалося 87 міст і містечок, серед яких згадувалася і Мена як місто Чернігівського полку¹⁵. Також перепис міщан здійснювався на основі угоди, укладеної в Москві представниками українських міст (Києва, Ніжина, Переяслава, Козельця, Стародуба, Чернігова та ін.). Переписувачі мали відповідні накази, один з яких був уміщений на початку “Книги Киевского повытья № 1”¹⁶.

Як зазначав В. Романовський, в останній рік перед передачею збору податків цю роботу досить непогано було налагоджено з боку українського скарбу. Вчений спробував проілюструвати це на основі звітів, які надсилав до Москви генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський. Одночасно він відомий як ймовірний автор “Літопису Самовидця”. У своїх звітах Ракушка-Романовський повідомляв про справне забезпечення ратних людей продовольством згідно з Батуринськими угодами. Коли договір у Москві був підписаний, московські воєводи прийняли до свого відання деякі статті прибутків і тим самим порушили систему, вироблену генеральним підскарбієм. Так, до Чернігова звозився хліб з млинів Чернігівського полку, включаючи Сосницький, Менський та Понорницький повіти. Чернігівський воєвода Андрій Толстой відібрав його, не чекаючи переписувачів, а згодом не допустив підлеглих підскарбія до подальших зборів. Тому він не міг забезпечити надходження припасів до чернігівського гарнізону¹⁷.

Московські переписувачі приїхали в Україну доволі пізно, а саме у червні 1666 р.

Серед них був стольник Ігнатій Корсаков, який прибув до Києва 16 червня¹⁸. Він переписував населення Києва, Остра, Козельця, Сосниці. Цілоком ймовірно, що він робив те саме у Мені і навколишніх селах. Так, на сторінках “Книги Сибирського приказу № 495”, починаючи з 46 аркуша, була проставлена скріпа “К сим переписным книгам Ігнатій Корсаков руку приложил”¹⁹.

Техніка описування базувалася на свідченнях уповноважених людей – цілувальників, обраних серед місцевого населення. Це зумовлювалося надзвичайно коротким проміжком часу, за який треба було здійснити перепис усього населення Гетьманщини. Їх обирали після того, як до призначеного міста приїздив переписувач, збирав магістратський уряд – вїта, бурмистрів, райців, лавників, місцевих жителів – та зачитував “указ государев”. Цілувальників позначали на початку опису кожного міста чи містечка, і вони скріпляли своїми підписами текст переписної книги. Вїти, бурмистри та “лучшие люди” повинні були самі себе оподатковувати. Для збору податків переписувачі мали залишити в Україні копії (“списки”) книг. Але одразу їх не виготовляли, тому воєводи повинні були робити це “по сказкам”, тобто за присяжними заявами місцевих обраних людей. Переписувачі закінчили свою роботу в грудні 1666 або січні 1667 р.²⁰.

За формою перепис здійснювався “с московского обыкновения также, как по обыкности писцовые и переписные книги”. “Писцовые книги” – це документи, які містять опис міст, сіл, земельних угідь, а також відомості про склад населення та покладені на нього податки та повинності²¹. Вони з’явилися у Московській державі у XV ст. Основою прямого оподаткування було “сошное письмо”, а основною податною одиницею – “соха”. Так називали об’єкти оподаткування (грунти, реманент та ін.), прирівняні за кількістю податків, які стягувалися з них. З 50-х рр. XVI ст., після урядової реформи, під сохою почали розуміти певну площу землі. У містах вона складалася з різної кількості тяглих дворів. На відміну від “писцовых”, у переписних книгах поіменно перераховувалося чоловіче населення дворів. Загальні переписи були проведені в Московській державі двічі – у 1646 та 1678 рр.²².

Згідно з переписом українських міст 1666 р. передбачалося збирати з міщан “по рублю” з двору на рік, “а с иных и меньше, обложа по пожиткам и по промыслам по рассмотрению, с поселян с плуга со восьми волов по полумерке ржи и овса пополам, а в мерке по восьми осьмачек, а в котором плуге шесть и четыре или пара волов и лошадей, а лошадь в плуге противу двух волов, и с тех имати хлебные и денежные доходы по расчету против восьми волов”. Це означало: з одного вола призначалася 1 осьмачка, а з коня – дві осьмачки зерна. Осьмачка була однією з основних мір сипких продуктів, які використовувалися в Гетьманщині. У II пол. XVII ст. вона виступала як фракція т. зв. міри²³. Осьмачка дорівнювала 4 четверикам (1 четверик = 16,44 кг). Як уже згадувалося, в мірці було 8 осьмачок. А отже, її величина коливалася у межах 30 – 35 пудів. Таким чином на кожному міщанський двір накладалася певна сума грошового податку. Щодо землеробського населення було застосовано “плуг”, з яким ототожнювалася певна кількість голів робочої худоби (8 волів або 4 коней)²⁴. На думку В. Ейнгорна це був тимчасовий захід, допущений царським урядом, зважаючи на занепад українських земель внаслідок багатолітньої війни²⁵. У самій Московській державі податки з окремого двору почали збиратися лише після указу від 5 вересня 1679 р.²⁶. Тільки тоді двір утвердився як податкова одиниця замість “сошного письма”.

При складанні перепису 1666 р. вказувалися лише імена власників або власниць дворів, а члени їх сімей залишилися поза увагою переписувачів. До цього переліку не вносилися двори козаків, козацької старшини та духовенства. На неповноту перепису також впливали постійні переходи населення з одного стану до іншого, а зокрема, його покозачення²⁷. І наостанок власники дворів могли давати неповну інформацію про справжній стан свого господарства, щоб зменшити собі розмір податку.

Досліджуваний нами фрагмент міститься у книзі Сибірського приказу № 495. Загалом достеменно невідомо, чому матеріали перепису багатьох українських міст

опинилися саме там. В. Ейнгорн лише зазначав, що у московському архіві Міністерства юстиції багато документів з історії Гетьманщини зберігалося серед справ Сибірського приказу²⁸. Переписувачі встановлювали свій адміністративний поділ за повітами, незважаючи на полково-сотенний устрій Гетьманщини. Тому у перепису почасти з'являлися нові міста й містечка²⁹. Так, на теренах Менської сотні фіксуються Менський та Макошинський повіти. У їх складі згадуються такі населені пункти, як місто Мена, “деревни” Жуковичі, Чепелево, Корюківка, Єлин, Коковичі (Куковичі), Величково (Величківка), Боба (Баба, Жовтневе), село Дегова (Дягова), “деревня” Данилівка, села Феськівка, Синявка, Нисківське (Низківка), “деревни” Олександрівка, Домишлін (Домашлін), Верхулея (Верхолісся), Нахромієвичі (Охромієвичі), Тихоновичі, Туря, Кисель Городок, містечко Макошин, “деревни” Бондарівка, Бутівка. Чим можна пояснити такий розподіл на села та “деревни”? У канонічній топоніміці “деревня” відрізняється від села тим, що не має церкви. З іншого боку, це могло залежати від кількості дворів. Або взагалі переписувачі не приділяли цьому великої уваги.

Такі населені пункти, як Мена, Баба, Дягова, Куковичі, Макошине, зафіксовані у складі Менської сотні у присяжних книгах Ніжинського полку у 1654 р. 20 лютого 1654 р. царські представники стольник Михайло Дмитрієв та піддячий Степан Федоров прийняли присягу від 374 козаків та 515 міщан Менського повіту³⁰. В подальшому до складу сотні входили такі села, як Куковичі, Величково (Величківка), Баба, Дягова, Данилівка, Феськівка, Домашлін, Бутівка, Бондарівка, а також містечко Макошин. Але у переписі 1666 р. відсутні відомості про такі села Менської сотні, як Ушня, Осьмаки та Максаки. Так, Ушня в той час входила до володінь Мефодія Филимоновича, про що згадувалося у “Книге Киевского повьятя № 1”³¹. Максаки, згідно з дарчим записом Адама Киселя 1650 р., належали Максаківському Спасо-Преображенському монастирю. Щодо Осьмаків згадувалося, що вони належали Дем'яну Многогрішному. А потім у 1668 р. він надав їх разом з Дяговою чернігівському полковнику Івану Лисенку³². Єлин, Верхолісся, Охромієвичі, Тихоновичі, Туря, Кисель Городок (Киселівка), та Олександрівка входили до Киселівської, а Синявка та Низківка – до Синявської сотні.

Мена була в числі 36 міст, які В. О. Романовський називав “справжніми містами”. Основним критерієм цього була наявність “помітної частини населення”, яка займалася ремеслами та торгівлею³³. Інші, на його думку, хоч і названі містами, насправді були селами, бо їх жителі займалися переважно землеробством, а про шарок ремісників та купців був відсутній або дуже незначний. Таким містечком у Менській сотні був Макошин, який у подальших документах більше згадується як село. Згідно з описом, у самій Мені нараховувалося 89 міщанських дворів, 56 дворів бобилів та підсусідків. Міщани за сумою податку з кожного двору розподілялися на 4 статті. До I ст. належало 9 дворів, з яких стягувалося 2 рублі. Це були так звані “лутчі” люди, серед яких згадувався і вїйт Степан Кирянов, син Києнця. Також вони платили в царську казну “за ранду і за мелницю” 160 рублів на рік. Цю суму передбачалося внести з 1 вересня 1667 до 1 вересня 1668 р. за два рази: одну частину передбачалося віддати на “Богоявленев день” (у січні), а іншу – на “Семен день сентября первое число 176 (1668) году”³⁴. Це був день Семена Стопника, з якого в той час починався новий рік.

Усього міщани I ст. мали сплачувати 18 руб. II ст. складала 17 дворів, де згадувалося 18 чоловік. З них передбачалося брати по рублю з двору, а всього 17 руб. Міщанам III ст. (38 дворів) призначалося платити по 16 алтин та 4 деньги, а всього 19 руб. До IV ст. відносилося 25 дворів, де згадувалося 27 чоловік. Вони мали сплачувати по 10 алтин з двору, а всього 7 рублів 16 алтин, 4 деньги (7 руб. 50 коп.). Алтин тоді дорівнював 3 коп., а деньга – 0,5 коп.

До V ст. переписувачі внесли бобилів та підсусідків. Чому вони не виділили їх в окремі групи, невідомо. Підсусідками зазвичай називали осіб, які проживали на так званих державних землях або в дворах інших господарів. У них не було своєї земі, проте вони могли мати власні будинки. Поява підсусідків зумовлювалася

переходом людей зі старого місця проживання на інше, де вони не могли одразу завести господарство. Воєнні дії, як правило, тільки пожвавлювали цей процес. Згідно з переписними книгами підсусідки, які проживали в містах, мали сплачувати по 6 алтин 4 деньги (20 коп.), а в селах – по півосьмачки жита і вівса з двору³⁵. Підсусідки, які мешкали в містах, часто займалися ремеслом, а отже, могли збувати свою продукцію на ринку і платити з цього податки³⁶. Так, із 46 нарахованих нами у Мені ремісників, 20 були підсусідками. Також підсусідки могли мати роботу худобу. Зокрема, у 10 з них, які жили у садибах менських ґрунтових міщан, були власні коні. А підсусідки Івашко Боришпольський та Гапошка з Ігуменщини, ймовірно, привели з собою коней з попередніх місць проживання³⁷. До бобилів, як правило, відносили самотніх людей, які не мали власних орних земель, ніяких угідь та сплачували щорічний податок (“бобильщину”). Вони могли вести господарство на орендованій землі³⁸. В залежності від роду занять податок із них також стягувався грошима, зерном, медом тощо. У перепису Мени записано 56 дворів чоловік підсусідків та бобилів. Усього з них стягувалося 11 руб. 6 алтин 4 деньги (11 руб. 20 коп.).

Інша частина населення зафіксована як така, що проживала за містом. Зокрема в переписі згадувалося “мещан пашенных людей 211 дворов, людей в них 222 человека, у них 282 вола, да лошадей 231”. З волів та коней вони повинні були віддавати відповідно 282 та 462 осьмачки хліба. Грошима ці жителі сплачували 111 руб. та 60 алтин, де з вола призначалося 5 алтин (15 коп.), а з коня – 10 алтин (30 коп.)³⁹. 13 дворів записані як такі, що “на ґрунтах волон і лошадей нет”. З них передбачалося збирати 13 осьмачок хліба. Також виділений окремий перелік підсусідків та бобилів, який склав, за нашими підрахунками, 12 дворів. Серед них згадується підсусідок Якимко Литвин, який жив у дворі козака Федора Іванова, а також Якушко Прокоф’єв – у козака Ратки. Він був шапкарем. Напевно, власники дворів надали їм цим підсусідкам для проживання. Ще 38 підсусідків проживало у 34 дворах ґрунтових міщан із худобою та 3 підсусідки у дворах без худоби. А загалом офіційний перелік згадує за містом 42 чоловіки підсусідків та бобилів, оброк із яких становив 21 осьмачку. У підсумку разом “с крестьян и з ґрунтовых”, бобилів та підсусідків передбачалося збирати 778 осьмачок жита та вівса навпіл.

Усього перепис налічує 313 міщанських дворів. 71,6 % з них склали двори землеробів, що свідчить про переважаючу сільськогосподарську спеціалізацію міста. Це могло зумовлюватись природно-географічними особливостями, оскільки Мена розташовувалася на території т. зв. Сосницького Степка, де залягав значний пласт родючого чорнозему⁴⁰. Робоча худоба, за нашими підрахунками, була у 165 дворах. Це вже згадані 282 воли та 231 кінь. 68 дворів мали лише одного коня (41 %). У 19 % дворів зафіксовані 2 воли та 1 кінь. У 6 дворах було по 4 воли та по 3 коней. Найбільше худоби мав лише Тимошко Денисов – 9 волів та 4 коней. Як бачимо, у більшості дворів худоби не вистачало. Щодо цього є певні припущення, які стосувалися обробітку землі. Так, мешканці кількох дворів могли збиратися в “супрягу” й орати свої землі спільно. Разом з цим у господарствах менських міщан для цього могла використовуватись соха, яка була досить поширена на півночі Лівобережжя в той час. Для неї достатньо було коня. Проте не виключене й застосування плуга, у якого запрягалися воли⁴¹.

Наскільки великою була сума сплачуваних податків? При відповіді на це запитання звернемо увагу на ціни та урожайність зернових у другій половині XVII ст. Як зазначав М. Слабченко, ціни XVII ст. на хліб були дуже високими та викликали спекуляцію ним. Уже згаданий Брюховецький видавав “крепкие универсалы”, але вони не досягали мети⁴². Так, чверть жита (приблизно 131,5 кг) коштувала у 1665 р. 60 коп. Для порівняння – ціна коня становила 40 коп. Урожайність для згаданого нами регіону становила в середньому 4, а норма висіву жита – 1,49 чверті в середньому на десятину (1,1 га)⁴³. Тобто врожай міг бути десь 500 кг з десятини, а осьмачка, яку брали з 1 вола, становила десь 66 кг.

Щодо кількості дворів у селах та “деревнях” Менської сотні ситуація вигляда-

ла так. У Куковичах переписано 16 селянських (“крестьянских”) дворів, господарі яких мали 19 волів та 6 коней. У Величківці на той час нараховувалося 45 селянських дворів, де було 33 воли та 38 коней. У 9 дворах жили бобилі. Дягова налічувала 34 селянських двори, господарі яких мали 45 волів та 30 коней. У 31 дворі жили бобилі. Далі згадувалася Данилівка, яка розташовувалася біля р. Сперш. Тут було зафіксовано 22 селянських двори та наявні там 37 волів та 15 коней.

У Феськівці, яка розташована біля р. Мена, було 34 селянських та 14 дворів бобилів. Селяни мали 23 воли та 33 коней. Щодо Домашлина, то тут до перепису увійшли виключно двори бортників, яких нараховувалося 13. Вони жили “на ґрунтах”, не маючи робочої худоби. Не виключено, що бджільництво могло в них бути основним засобом існування. У Макошиному, розташованому біля р. Десни, було 79 дворів “пашенных людей”, а також “новые селитьбы” – 8 селянських та 5 дворів бобилів. У Бондарівці та Бутівці нараховувалося відповідно 10 та 9 селянських і 8 бобильських дворів. Селяни мали у своїх господарствах 59 волів та 80 коней. Усього жителі сіл мали сплачувати 103 руб. 80 коп. грошима та 737 осьмачок хліба (48,6 т). Бортники Домашлина здавали також 10 пудів меду щорічно (160 кг).⁴⁴

Загальна сума податку з жителів населених пунктів, які входили до Менської сотні, становила 448 руб. 10 коп., а житом та вівсом передбачалося збирати 1516 осьмачок (99,7 т). До речі, піднімалося питання про те, куди звозити зібраний хліб. З цього приводу вищезгаданий єпископ Мефодій подав у Москві 13 вересня 1667 р. відповідну записку з переліком населених пунктів, які мали для цього найбільш зручне місце розташування. Так, з Мени, Сосниці зерно краще було везти до Чернігова водним (по р. Десні) або сухопутним шляхом⁴⁵.

Важливе значення для характеристики тогочасного господарства краю мав розвиток промислів. Зокрема, значного поширення набуло млинарство, що зумовлювалося, як зазначалося вище, розвитком зернового землеробства. В околицях Мени існувало 11 водяних млинів⁴⁶. Вони являли собою щось на зразок невеликих підприємств. Тут не тільки мололи зерно, а й здійснювали очищення та подрібнення круп, а також фолювання (очищення) сукна. Так, під Меною на однійменній річці розташовувався млин менських міщан Фетки та Спиридона Андрієвих на “2 колеса жерновые да колесо ступное, 4 ступы просяних да три ступы суконних”⁴⁷. Цей млин віддавався в оренду. Поблизу Феськівки стояв млин на 3 жорна, ступне коло, 4 просяні і 2 суконні ступи. Ним володіли Івашко Павлов, Федір Канченко і Мартин Климів. Загалом згідно з переписними книгами в околицях Мени працювало 10 суконних ступ. Також у переписі згадувався 1 млин у Величківці, 2–у Дягове та 1–у Данилівці. Неподалік Макошиного на р. Лукавець був млин на 1 жорнове коло, який належав міщанці вдові Параскеві Лещисі⁴⁸. Також переписні книги згадують перевіз під Макошиним, який належав на відкуп сосницьким міщанам Силці Якимову та Остапку Савастьянову⁴⁹.

Ще однією важливою складовою “пожитков” місцевих жителів були ремесла та торгівля. На відміну від інших міст, перепис 1666 р. нічого не згадує про ярмарки в Мені. Але виокремлений нами перелік жителів міста з 52 позицій містить прямі або вірогідні згадки про рід їх занять. Тобто в одних випадках достеменно відомо, яку професію мав той чи інший мешканець міста, а в інших на це могло вказувати його прізвище. До того ж носій певної професії не рідко був одночасно виробником та реалізатором власної продукції. На той час у місті працювало 6 гончарів, 2 ковалі, 1 золотар, 1 слюсар, 1 бондар, 1 котляр. Представник останньої професії спеціалізувався на виробництві котлів, мідного посуду, а також інших металевих виробів. У виробництві одягу та взуття були зайняті 2 шаповали, 4 шевці, 1 ткач, 1 кравець, 3 чоботарі, 1 кушнір. Останній чинив хутро та шив хутрянні вироби. З виробництвом продуктів харчування були пов’язані 3 різники, 5 калашників, 1 пирожник, 1 пивовар, 1 олійник. Калашник або калачник займався випіканням чи продажем калачів – білого обрядового хліба. Пирожник також пік пироги та інші вироби з борошна. І, нарешті, олійник – виробник або прода-

вещь олії. В переважній більшості ремеслом серед власне міського населення займались міщани II-IV статей (9,7 %), а також бобилі та підсусідки (9%).

У Мені торгували 3 крамарі, 1 лотошник та 1 прасол. Лотошник або лоточник – це торговець або продавець. Прасол скуповував худобу або істівні запаси (м'ясо, рибу) з метою їх подальшого перепродажу. Ймовірно, певне відношення до торгівлі міг мати й міщанин IV статті Сенко Гордіїв син Коробочка⁵⁰. Річ у тім, що у сусідній Сосниці перепис зафіксував 10 чоловік з таким прізвиськом, які, на думку В. О. Романовського та М. С. Чуприни, склали групу коробейників⁵¹.

Ремісники також згадуються серед жителів сіл. Так, по 1 шевцю було у Куковичах та Величківці. 2 бондарі та коваль зафіксовані у Бабі. У Дягови ремеслом могли займатися бобилі Дешко Ткач та Юрко Бондар. Серед бортників Домашлина згадувалося 2 ковалі. Окрім цього, у Макошиному працював 1 колісник, а у Бутівці – 1 швець бобиль Микифорко Григорів⁵².

У переписних книгах 1666 р., так само як і у присяжних книгах 1654 р., в переважній більшості перераховуються лише імена власників дворів, підсусідків та бобилів. Функцію прізвиськ тут виконували імена по батькові переписуваних⁵³. Наприклад, Гаврилко Іванов та Данилко Семенов – це Гаврило Іванович та Данило Семенович. Окрім вищезгаданих випадків, поряд з іменами переписуваних вказувалися імена інших родичів або власників садиби. Наприклад, Гришко Панков зять⁵⁴. Певний відсоток населення у вказаному регіоні складали приїжджі люди. У перепису їх позначали або просто “захожей” (як-от бобиль Викулка з Дягови) або вказували, звідки прибув. Так, мешканець с. Баби був записаний як “Гришко з Драдомышля из-за Днепра”⁵⁵.

У підсумку, за даними перепису, в 11 населених пунктах Менської сотні нараховувалося 787 дворів. Насамперед до цього переліку відносяться 89 (11,3%) дворів міщан, які проживали безпосередньо в Мені та склали міське управління, займалися ремеслами, торгівлею. 224 (28,5%) дворів склали землеробське населення. Селянське населення сотні становило 303(38,5%) двори. А решта – 171(21,7%) двір – записані як підсусідки та бобилі. Загальна кількість міщанських та селянських дворів становила 616. Якщо, окрім власника двору, додати ще 5-6 членів його сім'ї, то в середньому населення Менської сотні становитиме до 4000 жителів. Якщо таким чином порахувати ще й козацьке населення, спираючись на показники 1654 р., то його кількість буде коливатися в межах 2500-3000 чоловік. Але в силу вищезгаданих факторів ці цифри дуже приблизні.

Загалом, як може здатися на перший погляд, у Гетьманщині впроваджувалася досить впорядкована фіскальна система. Але суспільно-політична, економічна ситуація на українських землях аж ніяк не сприяла цьому. Так, населення зовсім недавно переживало похід Яна Казимира 1663 –1664 рр., внаслідок якого частина населених пунктів була спустошена, а інші також понесли збитки. Ще напередодні його проведення Брюховецький писав у листі до околичного Богдана Хитрово про те, що “после пожого военной и последний кусь с плачем вытискати трудно”⁵⁶. Також міщани постійно скаржилися на зловживання ратних людей та воевод, які мали “радеть великому государю и собирать доходы неоплошно”. При цьому вони намагалися зібрати ще більше податків, ніж передбачалося⁵⁷.

Також ситуацію загострювали дії козацької старшини, яка відверто саботувала збір податків за новим переписом. Зокрема, стимулювалося покаяння населення. Додаткову напругу створювало питання про розміщення та забезпечення найманого війська. Окремі села та містечка, на яких це покладалося, також були записані до перепису, а отже, мали нести подвійне оподаткування. Про це переконливо свідчила ситуація з полком подільського полковника Костянтина Мигалевського у кількості 5000 задніпровських козаків. Коли вони перебували у Чернігівському полку, Мигалевський взяв з Мени “жестокою стацию” – з 20 міщан 40 талярів та 30 осьмачок вівса. Окрім цього, на тиждень призначено стації 40 талярів, 60 осьмачок вівса, сіна та 400 золотих (таляр – 60 коп., золотий –20 коп.)⁵⁸.

Сам гетьман з огляду на загрозу ворожих вторгнень також час від часу пере-

міщував свої військові загопи. Їх забезпечення знову ж таки покладалося на місцеве населення. Так, Петро Шереметев у відписці до царя повідомляв, що 20 грудня 1668 р. писав до нього сосницький воевода Василь Лихачов. Він доповідав про неможливість збору “с мещан и с уездных людей денежных и хлебных доходов”. З 25 липня 1667 р. у селах Сосницького та Менського повітів стояли козаки, “кошевого Васильева полку Многогрішного” (Василь Многогрішний – брат Дем’яна Многогрішного, згодом чернігівський полковник (1671-1672)⁵⁹). Ці козаки чинили великі побори та збитки, а також притягали місцевих жителів до виконання повинностей. Від цього вони “пошли врознь”, а інші вписались у козаки⁶⁰.

Ще більше ситуація загострилась після підписання Андрусівського договору у 1667 р. між Москвою та Річчю Посполитою. А з початком повстання на Гетьманщині 8 лютого 1668 р. система оподаткування, започаткована Московськими статтями 1665 р., перестала існувати. Згідно з 3 п. Глухівських статей, укладених гетьманом Дем’яном Многогрішним у березні 1669 р., податки збирала на царське ім’я гетьманська адміністрація, зосереджуючи кошти у військовій скарбниці Війська Запорозького⁶¹.

Таким чином, політичне, військове становище українських земель 60-х рр. XVII ст. уже з самого початку унеможлиблювало запровадження нових податків. Проте попередні заходи щодо цього залишили цінне джерело з соціально-економічної історії, про що свідчить здійснений нами аналіз структури населення та господарства Менської сотні. Насамкінець переписні книги містять багато відомостей з місцевої топоніміки, а саме – назв населених пунктів, річок та інших об’єктів.

1. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. Руина. Историческая монография (1663-1687). – СПб. – М., 1882. – Т. XV. – С. 133-141; Переписні книги 1666 року // Підготував до друку та зредагував В. О. Романовський. – К., 1933. – С. 3.

2. Эйнгорн В. О малороссийских переписных книгах 1666 г. – М., 1895. – С. 8.

3. Компан О. С. Міста України // Історик Олена Компан. Матеріали до біографії // Упорядник Я. Компан. – К., 2007. – С. 63.

4. Там само. – С. 65.

5. Швидько А. К. Структура и особенности переписной книги Черниговского уезда 1666 года // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 80-85; Переписна книга Чернігова // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 167-181.

6. Яковлева Т. Г. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. – С. 471.

7. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654-1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 414.

8. Яковлева Т. Г. Руїна Гетьманщини... – К., 2003. – С. 471; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЮЗР). – СПб., 1867. – Т. V (1659 – 1665). – С. 101.

9. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 131; Романовский В. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – С. 15.

10. Романовский В. А. Там само. – С. 29; Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 283.

11. АЮЗР. – Т. V. – С. 309.

12. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии... – С. 288.

13. АЮЗР. – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 19.

14. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 41.

15. АЮЗР... – Т. VI. – С. 19; Эйнгорн В. О. О малороссийских переписных книгах 1666 г. – М., 1895. – С. 8.

16. Переписні книги 1666 року... – С. 9.

17. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 48.

18. Там само. – С. 59.

19. Переписні книги 1666 року... – С. 330.

20. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 59.

21. Мерзон А. Ц. Писцовые и переписные книги XV-XVII веков. – М., 1956. – С. 4.

22. Там само. – С. 11.

23. Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України. – К., 1975. – С. 80.
24. Эйнгорн В. О малороссийских переписных книгах... – С. 5.
25. Там само. – С. 5.
26. Мерзон А. Ц. Писцовые и переписные книги... – С. 11.
27. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1994. – С. 6.
28. Эйнгорн В. О. О малороссийских переписных книгах... – С. 8.
29. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 52.
30. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Мена) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 11.
31. Переписні книги 1666 року... – С. 279.
32. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 130.
33. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины... – С. 397; Компан О. С. Міста України... – С. 163.
34. Переписні книги 1666 року... – С. 386.
35. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 184.
36. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства... – С. 23.
37. Переписні книги 1666 року... – С. 387, 389.
38. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... – С. 216.
39. Переписні книги 1666 року... – С. 391.
40. Виноградський Ю. С. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII – та на початку XIX в. // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 3.
41. Романовський В. О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1958. – Кн. 3. – С. 90.
42. Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Одеса, 1922. – Т. 1. – С. 115.
43. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... – С. 114.
44. Переписні книги 1666 року... – С. 402.
45. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 93.
46. Компан О. С. Міста України... – С. 231.
47. Там само... – С. 392.
48. Там само. – С. 406.
49. Там само. – С. 415.
50. Там само. – С. 385.
51. Романовський В. О. Сільське і міське населення Лівобережної України... – С. 101; Чуприна М. С. Економічний розвиток Сосниці у другій половині XVII ст. // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 56.
52. Переписні книги 1666... – С. 406.
53. Сапон В. Чернігівці 1666 року // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С. 3;
54. Переписні книги 1666 року... – С. 385.
55. Там само. – С. 395.
56. АЮЗР. – Т. V. – С. 255.
57. Романовский В. А. Перепись населения... – С. 102.
58. Там само. – С. 104; АЮЗР. – Т. VI. – С. 165.
59. Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії Ранньомодерної України. – К., 2009. – С. 120.
60. АЮЗР. – Т. VII. – С. 13; Романовский В. А. Перепись населения... – С. 106.
61. Горобець В. М. „Волимо царя східного...“. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 261.

В статтє рассматривается соціально-економічне розвитє Менської сотни Черниговского полка на основаннн даних переписних книг 1666 г. Изучаются такие вопросы, как соціальная структура населення, хозяйственная деятельность, налоговое обложение.

Ключевые слова: перепись, двор, плуг, мещане, крестьяне, поддусетки, бобыли.

Chernigiv regiment Mena sotnya's social and economic development is analysed in the article on the basis of the census books 1666 year's data. Such questions as population social structure, economical activities and taxation are researched.

Key words: census, economy, plough, petty bourgeois, peasants, landless peasants, bobyli.

ДВА НОВОВІЯВЛЕНІ ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

У статті схарактеризовано історію створення та інформаційний потенціал двох із десяти відомих на сьогодні різновидів описів Новгород-Сіверського намісництва – Опису міст та Опису посадів 1785 р., які досі залишалися поза увагою фахівців. Ці пам'ятки містять важливі фактичні відомості, що заслуговують на використання в конкретних історичних дослідженнях.

Ключові слова: описово-статистичні джерела, Новгород-Сіверське намісництво, інформаційний потенціал.

У процесі остаточної інкорпорації земель Гетьманщини до складу Російської імперії царський уряд вдався до проведення адміністративно-територіальної реформи, що мала на меті цілковиту ліквідацію її політичної автономії. Полково-сотенну систему було скасовано, а землі Лівобережної України поділено на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське¹. Запровадження нового адміністративно-територіального устрою зумовило проведення значної підготовчої роботи та докладне обстеження території новоутворених намісництв з метою найефективнішого використання їхніх ресурсів. Унаслідок цього в останній чверті XVIII ст. було підготовлено низку описів Лівобережної України, зокрема Новгород-Сіверського намісництва. До них належать Опис 1779 – 1781 рр.², Опис, що являв собою перелік населених пунктів 1781 р.³, та Опис у вигляді статистичного зведення відомостей про соціальний склад населення у формі таблиці⁴ складені комісією під керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича у процесі підготовки до проведення намісницької реформи. Крім того, під час роботи по укладанню ґрунтового опису Новгород-Сіверського намісництва, що тривала впродовж 1784 – 1786 рр., але, ймовірно, не була завершена, було впорядковано цілу низку описів, що висвітлювали окремі аспекти розвитку регіону. Це “Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов” та “Краткую историю о городе Стародубе” Т. Калинського 1785 р.⁵, Опис річок та височин намісництва⁶, укладений повітовими та губернським землемірами впродовж 1785 – 1786 рр., а також “Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” 1786 – 1787 рр. А. Пригари⁷. Зрештою, у 1787 р. у ході підготовки до урочистої зустрічі Катерини II було підготовлено “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества”⁸. Ці пам'ятки містять цінні фактичні дані щодо географічних особливостей краю, його топографії і гідронімії, демографічної ситуації та економічного стану, міської забудови та геральдики, а також історичні відомості. Все це робить їх першорядним джерельним комплексом з історії Лівобережної України останньої чверті XVIII ст. Отож уже з середини XIX ст. історики звернули увагу на описи Новгород-Сіверського намісництва, й на сьогодні у фаховій літературі тією чи іншою мірою висвітлено їхню історію створення та інформаційний потенціал⁹. Проте й тепер поза

© Гринь Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

увагою науковців залишаються дві пам'ятки, що входять до цього джерельного комплексу. Йдеться про Опис міст та Опис посадів 1785 р., цінні фактичні відомості яких заслуговують на використання в конкретних історичних дослідженнях.

У 1784 р. в Новгород-Сіверському намісництві розпочалася робота по підготовці топографічного опису згідно з програмою члена Академії наук і мистецтв П. Соймонова¹⁰. На відміну від попередніх описів, у ньому мали бути висвітлені не тільки головні аспекти соціально-економічного стану території, але й історія населених пунктів, побут та звичаї місцевих мешканців. Проведення необхідної роботи по створенню топографічного опису було доручено досвідченим службовцям – губернському стряпчому І. Лишню, прокурору верхньої розправи І. Халанському та протоколісту дворянської опіки Т. Калинському¹¹. Традиційно упорядники описів отримували відомості у вигляді різноманітних довідок та статистичних зведень від місцевих адміністративних установ, у тому числі з магістратів. Не становили винятку й укладачі топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва. Згідно з наказом П. Рум'янцева, надавати необхідні відомості губернаторам для підготовки топографічних описів мали, зокрема, магістрати¹². Постановою Новгород-Сіверського губернського магістрату від 11 лютого 1785 р. було вирішено “касательно ж случающихся в сем магистрате по указным повелениям нужних описаний, то в оних с ведомо секретарей обоих департаментов служителям вспомоществовать разделением труда вообще”¹³.

Крім надання потрібних даних впорядкування топографічного опису матеріалів, один з канцеляристів губернського магістрату – О. Биков – також брав безпосередню участь у його підготовці. Згідно з протоколом засідання намісницького правління від 13 січня 1785 р., О. Бикову було доручено виконувати обов'язки переписувача при упорядниках опису¹⁴, що включали в себе ведення канцелярських справ, пов'язаних з його підготовкою, копіювання документів та, либонь, переписування підготовлених фрагментів тексту.

Очевидно, роботу над універсальним топографічним описом, що мав містити всебічну інформацію про Новгород-Сіверське намісництво, так і не було завершено¹⁵, проте в ході його підготовки відклася низка галузевих описів, які відображають окремі аспекти історичного розвитку регіону. До них належать, зокрема, впорядковані у 1785 р. магістратами та ратушами описи “О состоянии городов” та “О состоянии посадов”, матеріали яких, ймовірно, мали бути використані упорядниками топографічного опису, але, за відсутності останнього, являють собою цілком самодостатні пам'ятки.

Навесні 1785 р. Новгород-Сіверське намісницьке правління надіслало магістратам і ратушам разом із друкованими примірниками жалуваної грамоти містам від 21 квітня 1785 р.¹⁶ розпорядження про підготовку відомостей “о состоянии городов, о числе жителей по званиям, о состоянии промыслов, торгов и упражнений мещанских, о фабриках, рукоделиях и ремеслах, и все ли оны и какое большею частию имеют упражнение для своего содержания и платежа узаконенных податей, и нет ли из них таких, которые никаких промыслов не имеют”¹⁷. Проте магістрати та ратуші не поспішали з упорядкуванням відповідних відомостей, тому 11 липня 1785 р. намісницьке правління направило до губернського магістрату наказ про термінове виконання попередніх розпоряджень, “для того во все городовие магистраты и ратуши пошлют указы и велеть с получения оных, тот час о вишеписанном выправясь, рапортовать сему магистрату в обстоятельстве магистратам по первой почте, а ратушам чрез нарочних” з погрозою в разі зволікання накладти штраф¹⁸. 14 липня 1785 р. цей наказ було отримано Новгород-Сіверським губернським магістратом, згідно з рішенням якого 16 липня відповідні вказівки надано міським магістратам та ратушам¹⁹. До кінця липня вони надіслали необхідні дані. Оскільки чітких вказівок щодо форми подання інформації магістрати та ратуші не отримали, відомості надходили здебільшого у вигляді рапортів про виконання наказу або у вигляді окремих “Описаний городов” чи “посадов”

(Новгорода-Сіверського, Мглина, Нових Млинів). Отримані дані щодо міст та посадів у губернському магістраті було систематизовано та об'єднано в два документи – “Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северской губернии городов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оние промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых городах имеются фабрики или оних нет” та “Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северской губернии посадов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оние промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых посадах имеются фабрики или оных нет”²⁰. При цьому, як свідчить зіставлення надісланих з місць матеріалів та упорядкованих в центрі “Ведомостей”, процес зведення розрізних описів у єдиний текст був суто механічним і полягав у повному або частковому переписуванні їхнього змісту.

31 липня 1785 р. підготовлені описи було відправлено до Новгород-Сіверського намісницького правління²¹, а також президенту Комерц-колегії О. Воронцову та сенатору О. Нарішкіну²².

Рукописи описів виявлено у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді Новгород-Сіверського губернського магістрату (Ф. 207)²³. Тексти пам'яток об'єднано в одну справу з діловодною документацією щодо історії їх створення – указами намісницького правління та губернського магістрату, рапортами магістратів та ратуш, описами окремих міст та посадів, що надійшли з місць.

Опис міст має два списки, які вміщені у справі один за одним. Обидва написані розбірливим канцелярським скорописом кінця XVIII ст., але двома різними почерками. Перший список підписано губернським канцеляристом В. Жоравкою, на другому зазначено, що його “читал”, тобто, вірогідно, звірив з оригіналом і завірив регістратор Я. Дуброва. Зіставлення текстів обох списків свідчить про відсутність у них суттєвих розбіжностей, окрім різниці в написанні деяких слів, зумовленої, напевне, неуважністю переписувачів. Обидва примірники вміщено на 5 аркушах (9 сторінках). Другий список, завірений Я. Дубровою, написано на папері, повністю ідентичному тому, на якому написано Опис посадів, до речі, за-свідчений ним же. Опис посадів має 3 аркуші (5 сторінок). Документ написано чітким канцелярським скорописом кінця XVIII ст., але почерк відмінний від тих, якими виконано списки Опису міст. Сторінки Опису посадів мають незначні ушкодження паперового носія, які, втім, не ускладнюють розуміння тексту.

Описи мають вигляд таблиці, у якій ліворуч зазначено основні категорії населення міст та посадів, а подекуди досить розлого схарактеризовано їхні заняття, а праворуч подано статистичні дані щодо чисельності представників чоловічій статі. Загалом, у “Ведомости о числе ... городов” описано Новгород-Сіверський та 10 повітових міст намісництва – Стародуб, Погар, Мглин, Глухів, Кролевець, Конопот, Сосницю, Короп, Нове Місто та Сураж. Відповідно у “Ведомости о числе ... посадов” описано 11 розкольніцьких слобод – Зибку, Злинку, Клинци, Климівку, Воронок, Єліонку, Воронеж, Понорницю, Лужки, Середину Буду та Нові Млини. Оскільки описи фактично являють собою поєднані в єдину таблицю фрагменти надісланих до губернського магістрату відомостей, їхня структура доволі строката. Так, у лівій колонці найчастіше спочатку зазначено загальну кількість купців та міщан, потім досить докладно схарактеризовано їхні заняття, а наприкінці зазначено чисельність представників інших верств населення – священно- та церковнослужителів, різночинців, козаків виборних та підпомічників, власницьких та різночинських підсусідків, підданих тощо. Проте інколи опис занять місцевої людності замінено простим переліком ремісників різних спеціальностей. Неоднаковим є й перелік тих категорій населення, що не належали до міщанства. Зокрема, в опису Новгород-Сіверського зазначено також чисельність жебраків, Стародуба – дворян та чиновників, їхніх робітників, пушкарів і листонош, Конопота – циган, а також „чиновников, о дворянстве коих разбирательство чинится в

комиссии”, Сосниці і Суража – бобровників тощо. В описах Глухова, Кролевця, Коропа і Нового Міста взагалі вказано лише чисельність та основні заняття міщан.

Значний інформаційний потенціал мають описи міст та посадів, підготовлені на місцях у магістратах та ратушах, оскільки вони містять первинний матеріал, значно докладніший, ніж ті часто-густо скупі довідки, що залишилися у зведених пам’ятках. Так, Новгород-Сіверський губернський магістрат підготував вельми докладну довідку, що складалася з 2 частин – “Описание губернского города” та “Ведомость, сколько в Новгороде-Северском числится обоего пола душ купеческих, и мещанских, и другого звания, и сколько мастеровых людей”. У першій частині вміщено інформацію про природно-кліматичні умови та географічне розташування міста, перераховано основні заняття міщан, досить повно схарактеризовано торгівлю з переліком основних товарів та зазначенням ринків збуту місцевої продукції. У другій частині у вигляді таблиці наведено відомості про чисельність та соціальний склад населення. Певний інтерес становлять статистичні дані щодо кількості родин, а також чоловіків та жінок, по кожній із зазначених категорій населення. До узагальнюючого ж опису увійшли лише показники чисельності осіб чоловічої статі.

Слід зазначити, що перша частина надісланої Новгород-Сіверським магістратом довідки – “Описание губернского города” – взагалі не увійшла до зведеного Опису міст. У такий же спосіб використовувалась інформація інших документів, підготовлених магістратами та ратушами. Проте в деяких випадках до губернського магістрату надходили матеріали, що не містили докладних статистичних даних про чисельність і соціальний склад населення. У такому вигляді вони й увійшли до єдиного опису (описи Стародуба, Погара, Глухова, Конотопа, Сосниці,

Фрагмент відомості, підготовленої Новгород-Сіверським магістратом			Фрагмент Опису міст	
С купечества Второй гильдии шесть семей с числа коиx мужеска пола _____ а женска _____ Третоу гильдии тридцать две семьи в коем числе мужеска пола _____ а женска _____	Число мужеска пола душ 20 96	Число женска пола душ 15 86	В Новгороде Северском купцов мещан Их промысл упражняющихся в мастерстве Портних 55 их учеников 37 Сапожников 112 их подмастерьев 30 учеников 28 Ткачи 23 их учеников 2	116 1257
С ремесленных людей Портних майстров тридцать пять семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того онаго ж ремесла учеников _____ Сапожнаго ремесла шестьдесят семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того подмастерьев _____ учеников _____ Ткацкаго ремесла дванадцать семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того учеников _____	55 37 112 30 28 23 2	62 110 26		

Коропа, Суража). Наприклад, зазначено, що у Погарі міщани займалися торгівлею “пенькою, коноплями, маслом, разного рода рибою, солью, салом свинним и говяжьим, хлебом печеным ржаным и пшеничным, медом, пресним воском, железом, табаком, небольшим подробным красным товаром, продажею сапагов шитих, виделанных кож, подошвенного и другого ремней, дегтю смаловаго и чистого”, а влітку ще й городиною²⁴. Далі упорядник перерахував ремесла, якими займалися мешканці міста, і навів загальну кількість міщан²⁵.

Скласти певне уявлення про характер редагування надісланих з місць даних при включенні їх до єдиного тексту та про структуру пам'ятки допоможе зіставлення наведених нижче фрагментів опису Новгород-Сіверського з “Ведомости”, підготовленої міським магістратом, та зведеного Опису міст²⁶.

До Опису міст за структурою подібний Опис посадів. Обидві пам'ятки не мають узагальнюючих статистичних даних по містах чи посадах намісництва в цілому.

Таким чином, Описи міст та посадів 1785 р. містять цікаву інформацію щодо соціально-економічної ситуації на Лівобережній Україні в останній чверті XVIII ст. Їхній інформаційний потенціал підвищує можливість використання у комплексі з первинними матеріалами – більш докладними описами, підготовленими у магістратах та ратушах. З усього розмаїття актуалізованих описово-статистичних джерел, присвячених Новгород-Сіверському намісництву, ці пам'ятки містять найдокладніші фактичні дані про стан міст та посадів у середині 1780-х рр. Отож їхнє залучення до наукових студій дозволить повніше відтворити картину міського життя на Північному Лівобережжі в останній чверті XVIII ст.

1. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXI. – С. 246.
2. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – 593 с.
3. Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 152. – Спр. 1121. – Арк. 92 – 128.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 60130 – 60131. – Арк. 1 – 64 зв.; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – 61 арк.; Там само. – Оп. 2. – Спр. 44. – 53 арк.
5. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20857. – 6 арк.; Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 19164. – 6 арк.; Коваленко О. Невідома праця кінця XVIII ст. з історії Стародуба / О. Коваленко, І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 164 – 166.
6. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Ч. 9. – 77 арк.
7. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 550. – Спр. F IV. 550. – Арк. 93 – 117; РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – 32 арк.
8. ВР РНБ. – Ф. 550. – Оп. 1. – Спр. O-IV-73. – 61 + XXXV арк.; РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 18331. – 33 арк.; „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149 – 156.
9. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К., 1888. – Т. I. Полк Стародубский. – С. XII; Катаев И. Рукописные материалы по истории Слободской Украины, хранящиеся в Военно-ученом архиве Главного штаба в Петербурге / И. Катаев // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902. – Т. II. – Ч. I-я и II-я. – С. 71 – 72; Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание / М. Бережков. – Нежин, 1910. – С. 97 – 98; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) / П. Федоренко // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. III – XXI; Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” / О. Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 160 – 165; Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України / І. В. Бондаренко // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 29 – 31; Гринь О. Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал) / О. Гринь // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 38 – 45; та ін.

10. ЦДІАК України. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв. – 10.
11. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 1.
12. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Спр. 245. – Арк. 35.
13. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 928. – Арк. 105.
14. ЦДІАК України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 8; ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 1.
15. Гринь О. Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. / О. Гринь // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2 – 3. – С. 53 – 61.
16. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830 / З. Когут. – К., 1996. – С. 182 – 183.
17. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 2 зв.
18. Там само. – Арк. 2 зв.
19. Там само. – Арк. 18; ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 929. – Арк. 242 – 243 зв.
20. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 54 – 63, 64 – 65 зв.
21. Там само. – Арк. 200.
22. Там само. – Арк. 48, 49, 50 – 51 зв.
23. Там само. – Арк. 54 – 63, 64 – 65 зв.
24. Там само. – Арк. 55.
25. Там само. – Арк. 55 – 55 зв.
26. Там само. – Арк. 13, 54.

В статтє охарактеризовано исторію создания и інформаційний потенціал двох из десяти известных на сегодня разновидностей описаний Новгород-Северского наместничества – Описания городов и Описания посадов 1785 г. Эти памятники содержат важные фактические сведения, которые заслуживают на использование в конкретных исторических исследованиях.

Ключевые слова: описательно-статистические источники, Новгород-Северское наместничество, інформаційний потенціал.

The article is devoted to the two of the ten known nowadays descriptions of Novhorod-Siverskyi vicegerency – The description of towns and The description of „posadio”, which are for the first time introduced into scientific use. The history of their compiling and the information potential have been investigated. As a result, it has been proved that the researched sources have considerable information possibilities which are worth using in scientific researches.

Key words: descriptive-statistic sources, Novhorod-Siverskyi vicegerency, information potential.

